

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

А. О. Мілюкова, Н. Є. Степанова

**ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ**

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ОДЕСА
ОНУ
2018

УДК 324:328/329(477)(075.8)

М608

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету
міжнародних відносин, політології та соціології
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол №1 від 12.09. 2018 р.

Рецензенти:

Е. В. Мамонтова – доктор політичних наук, професор кафедри політичних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»;

А. О. Сіленко – доктор політичних наук, професор кафедри політології, соціології та соціальних комунікацій, проректор з науково-педагогічної та виховної роботи Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова;

С. Є. Саханенко – кандидат політичних наук, доктор наук з державного управління, професор кафедри публічного управління та регіоналістики ОРІДУ НАДУ при Президентіві України

Мілюкова А. О., Степанова Н. Є.

М608 Політичні інститути та процеси в Україні: методичний посібник для забезпечення самостійної роботи студентів усіх форм навчання (за напрямом 052 – політологія) / А. О. Мілюкова, Н. Є. Степанова – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. — 124 с.

Посібник містить рекомендації для планування і організації самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання, які вивчають курс «Політичні інститути та процеси в Україні». Методичні рекомендації та матеріали для самопідготовки, питання для вивчення і обговорення, практичні завдання і теми індивідуальних науково дослідницьких робіт, великий перелік базової та додаткової літератури – все це спрямовано на допомогу засвоєння студентами основної проблематики курсу, систематизації набутих знань і розвиток аналітичних здібностей.

Для самостійної роботи студентів усіх форм навчання (за напрямом 052 – політологія).

© Мілюкова А. О., Степанова Н. Є., 2018

© Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
I. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ	8
II. ФОРМИ КОНТРОЛЮ ТА ПРИНЦИПИ ОЦІНКИ РЕЗУЛЬТАТІВ РОБОТИ СТУДЕНТІВ	11
III. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ ТЕМ КУРСУ	15
<i>ТЕМА 1. Політичні трансформації у перехідних суспільствах: сучасна методологія дослідження та українська практика</i>	15
<i>ТЕМА 2. Пострадянські суспільно-політичні трансформації та розвиток України у цивілізаційному контексті</i>	25
<i>ТЕМА 3. Соціокультурні чинники політико-трансформаційних процесів в Україні</i>	36
<i>ТЕМА 4. Рушійні сили й механізми пострадянських суспільно-політичних трансформацій</i>	52
<i>ТЕМА 5. Інституційний вимір демократичних змін і сучасний політичний процес в Україні</i>	61
<i>ТЕМА 6. Політичні інститути сучасної України</i>	73
<i>ТЕМА 7. Вектори політичної трансформації та перспективи формування нового інституційного порядку в сучасній Україні</i>	85
IV. ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ТЕСТІВ ТА ІСПИТУ	100
V. ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ	103
VI. ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	105

ПЕРЕДМОВА

Навчальний курс «Політичні інститути та процеси в Україні» входить до програми підготовки магістрів політології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова і передбачає систематизацію та поглиблення знань, отриманих на етапі бакалаврату.

При формуванні змісту зазначеного курсу було враховано, що магістр політології вже ознайомлений з історією політичної думки, сучасними зарубіжними і вітчизняними політичними теоріями, загальними проблемами дослідження соціально-політичної динаміки, модернізації та демократичного транзиту. Крім того у відповідних навчальних дисциплінах йому надано знання щодо основних політичних інститутів – держави, політичних партій, конституціоналізму, парламентаризму, президенціалізму тощо.

Ускладнення всіх соціальних процесів і прискорення темпів суспільних змін, взаємний перетин проблем, пов'язаних з пристосуванням людини і суспільства до стану невизначеності й нестабільності, які, на думку вчених, є головними домінантами загальносвітової та української соціокультурної і політичної динаміки, змушує до більш плідної співпраці дослідників соціально-гуманітарного напрямку, формує попит на міждисциплінарні наукові студії та широкі концептуальні схеми аналізу.

Втім, сучасна соціально-філософська та політологічна думка тільки починає формувати комплексний погляд на процеси самоорганізації політичного буття, цілісність й взаємопов'язаність усіх складних феноменів сучасного соціального світу. Виявляється обмеженість застосування традиційних для політології системних та інституційних принципів аналізу в їх класичному вигляді. У дискурс вітчизняної політології все більше залучаються поняття соціальної синергетики, теорії самоорганізації, оновленої політичної економії, теорії колективних дій.

Необхідність залучення до арсеналу теоретичних знань політолога концепцій та аналітичних моделей із споріднених дисциплін виглядає цілком виправданим, адже політична система відносин є тільки вершиною складного

соціального організму, а політичні процеси є різновидом соціальних процесів загалом.

Процеси суспільних перетворень у країнах, що виникли на теренах колишнього СРСР, стали для світової суспільствознавчої думки своєрідною критичною точкою. Вони спричинили перегляд і оновлення багатьох попередніх наукових концепцій, які виявилися неспроможними досягнути й пояснити неоднозначні, суперечливі, багатоаспектні та різновекторні зміни на пострадянському просторі. Від початку 1990-х років головні напрямки дослідження цих процесів формувалися у межах теорій соціальної еволюції, модернізації та демократичного транзиту, відзнакою яких були ідеї поступального розвитку й прогресу та уявлення про векторний характер суспільних змін. Але практика суспільних трансформацій у пострадянських країнах, у тому числі в Україні, наочно засвідчує, що це – відкритий процес без готових відповідей, який щільно пов'язаний із світовими тенденціями.

Таким чином, даний курс, узагальнюючи і підсумовуючи попередньо набуті студентами знання, висвітлює політико-режимні зміни і політико-інституційні процеси в Україні з позицій соціально-філософських і загально-соціологічних концепцій посткомуністичних трансформацій, цивілізаційного, соціокультурного, структурно-діяльнісного підходів, нового інституціоналізму та деяких інших теоретико-методологічних доробок сучасних суспільствознавчих наук. Основну увагу зосереджено на політико-трансформаційних процесах в пострадянській період розвитку країни.

Трансформація і трансформаційний процес – ключові наукові категорії, які у найбільш узагальненому вигляді характеризують прискорені й непередбачувані зміни усіх сторін суспільного життя в Україні та світі, у тому числі – політичного. При цьому трансформація має принципово міждисциплінарний характер, оскільки позначає зміну чого-небудь, перетворення системи різного масштабу, глибини, спрямованості, спричинені різноманітними внутрішніми або зовнішніми факторами. Існує точка зору, що трансформації відбуваються на певних етапах розвитку, так званих точках

біфуркації, коли системи дуже чутливо реагують на будь-які впливи. У такі періоди вимоги до якості та своєчасності політичних рішень, обґрунтованості й прогностичної адекватності реформ значно зростають.

Отже, **головна мета** навчальної дисципліни – формування у студентів теоретичних і практичних знань, умінь та навичок щодо розуміння сучасних політико-трансформаційних процесів, особливостей інституціональних перетворень політичної системи України та шляхів її реформування з метою підвищення її цілісності, стабільності й функціональної ефективності.

Завдання навчальної дисципліни:

- окреслити стан наукових досягнень щодо розуміння сучасних соціально-трансформаційних процесів загалом і політичних трансформацій на пострадянському просторі;
- сформувати у студентів понятійно-категоріальний апарат для дослідження політичних трансформацій та політичних інститутів в Україні;
- надати студентам теоретичні уявлення про політичні зміни як один з аспектів соціетальних трансформацій суспільства, що мають інституційну природу;
- охарактеризувати особливості й різновиди неоінституціоналізму та його впливу на розуміння політичних трансформацій в новоутворених країнах;
- розкрити особливості функціонування політичних інститутів, а також сучасний стан і перспективи розвитку трансформаційних процесів в Україні;
- прищепити студентам навички самостійного аналізу політичних процесів, інститутів, відносин і практик.

У результаті вивчення курсу студент повинен

знати:

- пізнавальні можливості різноманітних теоретико-методологічних підходів щодо аналізу політичного розвитку пострадянських країн;
- понятійно-категоріальний апарат для дослідження політичних трансформацій і політичних інститутів;

- основні етапи еволюції та сучасні версії інституційної теорії, її політико-прикладні аспекти;
- закономірності та шляхи трансформації політичних інститутів у перехідних країнах світу;
- специфіку політико-інституційних трансформацій в Україні та тенденцій формування нового інституційного порядку

вміти:

- орієнтуватися в широкому колі сучасних концепцій і методів дослідження перехідних суспільств;
- використовувати сучасний категоріальний апарат для аналізу політичних процесів в Україні, їх природи, механізмів, рушійних сил;
- виявляти загальні тенденції політичного розвитку України на основі з'ясування їх конкретних проявів у політичному житті суспільства;
- визначати специфіку інституціональних відносин та практик в українській політиці, причини та наслідки переважання їх неформальних типів понад формальними;
- застосовувати набуті теоретико-методологічні знання для моделювання й прогнозування окремих політичних процесів в Україні;
- вироблювати власний погляд на можливі шляхи вирішення проблем, пов'язаних із неформальними й неправовими відносинами і практиками, та поступової адаптації України до світових демократичних стандартів.

Виходячи з основної мети навчального курсу і специфіки підготовки магістрів, студентам корисно звернути увагу на можливості використання теоретичних знань щодо політичних інститутів і процесів у посткомуністичній Україні в їх дослідницькій роботі та написанні дипломів. Тому після ознайомлення з програмою кожному студенту варто обрати для більш поглибленого вивчення, підготовки наукових есе і докладів ті аспекти проблематики даного курсу, які найбільшою мірою пов'язані з темою його кваліфікаційної роботи. Програма навчального курсу є орієнтовною,

тематичний план лекцій і семінарських занять, теми наукових дискусій та їх кількість можуть корегуватися у ході вивчення основного матеріалу.

I. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота є одним з найважливіших компонентів освітнього процесу і за сучасними нормативами може становити до 55% і більше відсотків навчального програмного матеріалу. Вона здійснюється як під час позааудиторних занять (без участі викладача), так і під його безпосереднім керівництвом. Самостійна робота домінує серед інших видів навчальної діяльності студентів після практичної підготовки та дозволяє розглядати накопичувані знання як об'єкт власної діяльності студента, у процесі якої формуються навички самоорганізації та самоосвіти.

Самостійна робота над пропонованим матеріалом є індивідуальним видом підготовки для виступів на семінарах і конференціях, а також для виконання практичних завдань та контрольних робіт.

Метою самостійної роботи студентів є:

- забезпечення фундаментальної теоретичної та практичної підготовки студентів;
- засвоєння методів самостійного вивчення навчального матеріалу, навичок пошуку більш глибоких знань, аналізу, синтезу та узагальнення інформації;
- підвищення ефективності навчального процесу за допомогою організації позааудиторного навчання відповідно до індивідуальних можливостей кожного студента і розвитку його творчої активності;
- оволодіння студентами культурою саморозвитку й самоосвіти, вмінням орієнтуватися у потоці наукової інформації, розвиток незалежності мислення, формування власної думки щодо проблем, що вивчаються.

Основними формами самостійної роботи є:

- опрацювання підручників та посібників;

- опрацювання наукової літератури та першоджерел;
- самостійне вивчення окремих тем і питань до семінарських та практичних занять на основі навчальної, монографічної літератури, документів, матеріалів, періодичних видань, інформаційних баз даних;
- підготовка рефератів, есе, індивідуальних аналітичних завдань (денна форма навчання), контрольних робіт (заочна форма навчання);
- підготовка до аудиторних тестів;
- підготовка до виконання комплексних контрольних робіт;
- підготовка до іспиту.

Робота з літературою. Рекомендована література з кожної теми курсу містить монографії та статті вітчизняних вчених і політологів близького й далекого зарубіжжя. Звичайно, під час підготовки не обов'язково обмежуватись цими списками.

Перш ніж розпочинати вивчення монографії чи статті, рекомендується ознайомитись з відповідним розділом підручника, щоб мати загальне уявлення про досліджувану проблему. Працюючи з монографією, найцікавіші факти, судження й висновки доцільно занотувати, обов'язково посилаючись на автора. Якщо в науковій літературі зустрілась незрозуміла дефініція, обов'язково треба звернутися до відповідних словників чи довідників.

Підготовка рефератів (докладів, повідомлень) студентами денної форми навчання може здійснюватися у письмовій формі, а в окремих випадках – у формі конспектів тих наукових робіт, зміст яких є предметом самостійного критичного аналізу.

Контрольні роботи студентів заочного відділення виконується у письмовій формі. При цьому обов'язковими складовими даних видів робіт є:

- план (або перелік завдань, що мають бути вирішені);
- стисле обґрунтування актуальності й практичної значущості проблеми, її зв'язок із сучасними тенденціями політичного процесу в світі та країні;

- послідовний, аргументований і самостійний виклад матеріалу із посиланнями на конкретні факти і приклади, співставленням наукових точок зору, висловленням власної думки щодо дискусійних питань;
- підсумкові висновки, узагальнення й пропозиції;
- список використаної літератури та джерел.

Виконання індивідуальних науково-дослідних завдань

Індивідуальне науково-дослідне завдання (ІНДЗ) є одним з видів самостійної роботи студентів, за яке вони отримують відповідні бали. При виконанні певного ІНДЗ студент вільний у виборі теми і дослідницької стратегії (алгоритму). Формулювання тем ІНДЗ, наданих у посібнику, можуть підлягати уточненням відповідно до наукових інтересів магістра та проблематики його дипломної роботи.

Загальна вимога при цьому полягає в чіткому обґрунтуванні актуальності теми і придатності обраної стратегії для вирішення наукової проблеми або проблемної ситуації у реальному політичному житті. У випадках застосування певних аналітичних моделей, формул розрахунків статистичних даних, матеріалів соціологічних досліджень тощо треба стисло пояснити методику або вказати авторів, що її розробили чи застосовували.

ІНДЗ виконуються у вигляді письмової роботи, обсяг якої не обмежується. Робота повинна мати чітку структуру, формулювання ключової проблеми, короткий огляд літератури. Вона має спиратися на новітні науково-методологічні досягнення зарубіжного й вітчизняного суспільствознавства і містити самостійно сформульовані висновки та узагальнення. При оформленні цього різновиду творчої роботи треба дотримуватися усіх вимог щодо наукових статей (тез).

У разі підготовки усного виступу за матеріалами аналітичної роботи доклад не повинен перебільшувати 7-10 хвилин, має бути чітко структурованим і доступно викладеним. За бажанням авторів назва теми може бути переформульована, але із збереженням основного змісту визначеної проблематики. Література обирається із списків, які містяться у навчальній

програмі, відповідних планах семінарів і в даному посібнику. Пошук додаткової літератури тільки вітається.

Планування самостійної роботи

Самостійна робота студента має узгоджуватися із календарним планом навчального процесу і спиратися на програму вивчення даної навчальної дисципліни. Ознайомившись з орієнтовною навчальною програмою курсу, зверніть увагу на те, що деякі теми не передбачають лекційної форми занять, тобто даний матеріал студенти вивчають самостійно, а контроль їхніх знань здійснюється на семінарі з відповідної теми та в ході виконання модульних тестів. Матеріали для самопідготовки та методичні вказівки щодо вивчення кожної теми надано у наступному розділі цього посібника.

Важливою умовою отримання високого підсумкового балу є вчасне виконання практичних завдань, які передбачено по кожній темі, що вивчається. Теж саме стосується і підготовки ІНДЗ, які змістовно пов'язані з відповідними темами і головні висновки яких бажано оприлюднити в аудиторії. Якщо студент не встигає виконати ці різновиди самостійної роботи у письмовому вигляді, але розібрався у суті проблеми, він може зробити усне повідомлення або прийняти участь у загальній дискусії.

II. ФОРМИ КОНТРОЛЮ ТА ПРИНЦИПИ ОЦІНКИ РЕЗУЛЬТАТІВ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Контроль за процесом самостійної роботи студента і оцінка її результатів здійснюється протягом усього терміну вивчення дисципліни.

Основними формами контролю самостійної роботи студентів є:

- усне опитування і врахування участі студента в обговоренні проблемних питань на семінарських заняттях;
- письмові контрольні роботи (для студентів заочного відділення);
- перевірка виконання ІНДЗ;
- співбесіди на консультаціях;

- перевірка персональних конспектів з рекомендованої базової або додаткової літератури;
- колоквіум (магістерський диспут).

Семінари передбачають дискусію зі сформульованих питань; з'ясування виділених термінів і понять; обговорення доповідей, рефератів і виконаних **практичних завдань**. Головними вимогами щодо такого різновиду самопідготовки є формування власного погляду на певні науково-методологічні підходи, сучасні принципи й прикладні методи дослідження, оцінка їх евристичної значимості й придатності для з'ясування складних політико-трансформаційних процесів в Україні.

Персональні конспекти з рекомендованої літератури доцільно виконувати у власному зошиті й користуватися ними на семінарі.

Результати виконання ІНДЗ можуть бути викладені на семінарському занятті з відповідної теми, або представлені у вигляді наукової статті (есе), які оформлені для публікації згідно з існуючими вимогами. За результатами якісної аналітичної роботи студенти мають змогу підготувати виступи на наукових конференціях різного рівня.

Співбесіди на консультаціях проводяться за необхідністю і розраховані на надання допомоги студентам у виборі теми та опрацюванні індивідуальних письмових робіт, пошуку та вивченні літератури, з'ясування складних питань навчальної дисципліни.

Аудиторне тестування проводиться за необхідністю і має на меті додатковий контроль за роботою тих студентів, які з певних причин не відвідували значну кількість планових занять.

Магістерський диспут, як правило, призначається наприкінці терміну вивчення дисципліни і передбачає участь усіх студентів навчальної групи. Він є дискусійно-ігровою формою заняття і вимагає додаткової підготовки, яка здійснюється за окремим планом. Студенти заздалегідь отримують перелік

дискусійних питань і декілька видів домашніх завдань, які вони виконують в мікро-групі (3-4 особи). Завдання можуть включати:

а) презентацію основних положень певної теоретичної концепції або наукової точки зору, що слугують поясненню тих або інших особливостей і тенденцій пострадянської політичної трансформації України;

б) пошук і систематизацію фактів і аргументів на підтвердження наукової спроможності, прогнозного потенціалу й практичної значущості даної концепції щодо обраних актуальних проблем, можливостей емпіричної перевірки її положень (статистичні показники, соціологічні дані тощо);

в) підготовку допоміжних наочних матеріалів (схем, таблиць, графіків).

Кожна мікрогрупа виступає з презентацією обраної концепції і, водночас, з критичними зауваженнями щодо обмежень і недоліків концепцій, які представлені іншою групою.

Також темою магістерського диспуту може бути обрано певне суспільно значиме явище або актуальна подія у політичному житті України, проте застосування теоретичних знань, набутих у межах вивчення даного курсу, є головною вимогою для його учасників.

На семінарах за окремими темами даного курсу можливе застосування *елементів ділової гри*, планування і проведення *мікро-соціологічних опитувань* з наступним обговоренням їх результатів.

Іспит є підсумковою формою контролю знань студентів і може проводитися як в усній, так і у письмовій формі (підсумковий тест). Студенти, які за результатами оперативного та рубіжного контролю отримали високу кількість балів, звільняються від іспиту в усній формі.

Методи та порядок оцінювання

Поточний контроль рівня засвоєння навчального матеріалу дисципліни «Політичні інститути та процеси» оцінюється протягом усього терміну її вивчення. Він є основним засобом оцінювання знань студента під час семінарських занять, їх активності та якості підготовки до наукових дискусій,

якості виконання домашніх завдань, самостійної роботи та активності студента на занятті.

Бали за аудиторну роботу не відпрацьовуються у разі пропусків без поважної причини. Якщо студент жодного разу не відповідав на семінарських заняттях, матиме за відповідний поточний контроль 0 балів. Якщо студент має затверджений і узгоджений з викладачем план індивідуальної роботи, він виконує завдання у письмовому вигляді та складає усний іспит за усіма темами навчальної програми курсу.

Підсумкова оцінка роботи магістранта визначається на основі сумарної кількості набраних за семестр балів (максимально 100 балів) з наступних складових:

підготовка до семінарів, виступи, участь у дискусіях – максимально 40 балів;

виконання практичних робіт, ІНДЗ – максимально 20 балів;

підготовка наукового есе, статті, доповіді на конференції – максимально 40 балів.

Позитивна оцінка поточної успішності студента (не менш ніж 60 балів) за відсутності пропущених і невідпрацьованих завдань є підставою допуску до підсумкової форми контролю – іспиту. У разі отримання підсумкової оцінки 90 балів студент може бути звільнений від усного іспиту.

III. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ ТЕМ КУРСУ

ТЕМА 1. *Політичні трансформації у перехідних суспільствах: сучасна методологія дослідження та українська практика*

План

1. Глобальні трансформації та нелінійність як головні ознаки сучасної суспільно-політичної реальності.
2. Сучасні філософські та загальносоціологічні уявлення щодо суспільних трансформацій й перехідних станів соціально-політичної динаміки.
3. Ключові категорії політико-трансформаційного аналізу: зміст і співвідношення.

Короткий зміст теми

1. Одна з особливостей сучасного світу – значне зростання рівня його складності, що створює додаткові труднощі у його розумінні як цілого. Перехідний етап світового розвитку від порядку, який функціонував тривалий час, до безладдя (хаосу), а потім від нього знов до нового порядку, не випадково позначається як епоха Великої трансформації. У такий період одночасно відбувається багато маловідомих процесів, руйнація багатьох старих структур і поява та розвиток нових структур, що розвиваються за законами самоорганізації. У цей період посилюється потреба у новій соціально-філософській методології, оскільки категоріальний апарат, що наразі функціонує, втрачає релевантність через зміну смислів багатьох понять. Саме у такий складний та переломний період розвитку цивілізації відбувається становлення української держави, формування її власної моделі соціально-політичного життя.

У науках про суспільство поступово формується нова *постнекласична картина світу*, що спирається на уявлення про відкритість, нестабільність, нелінійність, хаотичність тощо. Актуалізація ідей нелінійної методології має місце тоді, коли система переживає революційні потрясіння і відбувається

зміна функціональних картин світу, стилів мислення, керівних парадигмальних установок. Застосування ідей нелінійності до вивчення соціальних і, зокрема, політичних систем розширює предметне поле науки, допомагає більш цілісно осмислити сучасні соціальні та глобальні трансформації. Нелінійна парадигма дозволяє розкрити нові грані у діалектиці організації і самоорганізації таких систем, концептуалізувати смисл і статус «закритих» і «відкритих» суспільств [7].

Пріоритетне місце у з'ясуванні сутності глибинних суспільних змін у пострадянських країнах, які не мають аналогів у світовій практиці, зайняли спроби опрацювання методології трансформаційного підходу. Значний внесок у розвиток проблем трансформаційних суспільних змін зробили такі західні вчені, як Карл Полян'ї, Вольфганг Меркель, Еберхард Шнайдер, Клаус Оффе, Вільгельм Блейк, Леслі Голмс, Хуан Лінц, Альфред Степан, Марвін Ольсен та інші.

З'ясування сутності самого феномену та соціальних механізмів трансформації є однією з найактуальніших проблем для представників суспільствознавчих наук пострадянських країн. Серед них слід назвати українських соціологів Е. Головаху, С. Бабенко, Л. Бевзенко, Т. Загороднюк, О. Куценко, В. Степаненко, В. Танчера, політологів А. Колодій, М. Михальченка, М. Шаповаленко, Ю. Шайгородського, представників економічної соціології з Росії О. Бессонову, Т. Заславську, С. Кірдіну, білоруських вчених Є. Бабосова, Н. Генова, О. Данілова та ін.

2. Формування загальнотеоретичних моделей пояснення соціальних трансформацій та систематизація методологічних принципів їх дослідження відбувається, передусім, у сфері соціально-філософських та соціологічних розвідок. Однак цілісної теорії, що могла б системно пояснити трансформацію пострадянського суспільства, його специфічні структури і механізми, поки що не існує. О. Куценко вважає, що з методологічної точки зору вивчення різноманітних шляхів пострадянського розвитку взагалі не передбачає конструювання універсальної парадигми системних трансформацій. Погляд на такий складний і багаторівневий процес радикальних змін і виникнення нового

якісного стану суспільних відносин, яким є трансформація, багато в чому залежить від наукової парадигми або підходу дослідників [13].

Найбільшу ступінь узагальнення сучасних поглядів на суспільну динаміку надає застосування методології системного та синергетичного аналізу.

Системна парадигма розглядає суспільство як складно організовану, живу й відкриту систему, в якій виділяються ієрархічні рівні *соцієтальних* та соціальних систем. Термін **«соцієтальний»** (societal) у теоретичну соціологію ввів Толкотт Парсонс. У роботі «Система сучасних суспільств» він застосовував його для позначення цілісних соціальних систем та інтегративних властивостей суспільств. Цілісна або завершена соціальна система – **соцієтальна система** – сполучає у собі всі основні форми й типи соціального. Така система є соцієтальною, бо вона інтегрує різноманітні форми соціального. Цим поняттям позначають також складну мережу взаємодіючих індивідів, колективів і груп, організацій і соціальних інститутів, що утворюють так зване **соцієтальне ядро** суспільства, яке ґрунтується на підтримці наявної соціальної ієрархії й виражає лояльність даному соціальному порядку (*див. схему: <http://gtmarket.ru/files/talcott-parsons-the-concept-of-society-2.jpg>*).

Соцієтальне співтовариство являє собою інституційний, нормативно-ціннісний універсальний порядок. **Соцієтальний порядок** розуміється Т. Парсонсом у двоякому сенсі:

1) в *нормативному* контексті – як система легітимного устрою, утворена в результаті інституціоналізації культурних цінностей в норми права;

2) в *функціональному* сенсі – як єдина, взаємопов'язана і організована сутність, спільність громадян корпоративного типу, заснована на консенсусі щодо головних принципів свого співіснування [12].

Один з найвідоміших розробників теорії пострадянських трансформацій академік Т. І. Заславська вважає їх головною рисою спрямованість на зміну не окремих сторін суспільного життя, а *сутнісних* характеристик, у результаті чого формується новий *соцієтальний тип суспільства* [5].

Синергетична парадигма може розглядатися як результат еволюції системного підходу і є одним з перспективних напрямків його розвитку. Вона дозволяє зрозуміти, яким чином і чому хаос може виступати чинником творення, конструктивним механізмом еволюції, як з хаосу може виникати елементи нового усталеного порядку.

Використовуючи синергетичну методологію аналізу, українські дослідники Л. Бевзенко, Л. Бойко-Бойчук, Н. Кочубей, О. Куценко акцентують увагу на неоднозначності, різноспрямованості, невизначеності результатів перетворень у суспільствах, які переживають кардинальні зміни в різних сферах соціальної життєдіяльності. У цей період відбувається макросоціальна біфуркація, яка маніфестує собою складну і драматичну взаємодію соціального хаосу і соціального порядку. Нелінійність розвитку зумовлює багатоваріантність, альтернативність шляхів еволюції та її незворотність. Нерівноважні системи забезпечують можливість виникнення унікальних подій та явищ, стимулюють процеси соціальної самоорганізації.

В межах синергетичного та структурно-діяльнісного підходу О. Куценко розкриває дефініцію *«трансформація»* таким чином: *це процес пов'язаних, відносно швидких, перерваних або безперервних змін системних якостей суспільства, як реакція на загрозу вичерпування ресурсів минулої форми його розвитку і накопичення нових конкурентних соціальних інтересів та ресурсів, що визначають можливість «іншого» шляху.* На її думку суспільство, що трансформується, перебуває в стані декомпозиції, у якому домінують нелінійні процеси самоорганізації, множинна варіативність структурування соціальних відносин, визнання значення кооперативних ефектів дій великої кількості людей та інститутів [10].

Оскільки непередбачуваність є іманентною рисою суспільства у стані біфуркації, українська дослідниця пропонує говорити не про закономірності пострадянських трансформаційних процесів, а про їх певні регулярності. Вона підкреслює, що регулярності не є правилом щодо кожного суспільства, що трансформується. Економічна або політична кон'юнктура, випадкові

обставини, непередбачене політичне рішення або індивідуальна дія можуть вплинути на їх прояв і наслідки [10].

Таким чином, теорія систем і відповідна парадигма наукового мислення концентрується на можливостях підтримки рівноваги в системах, у тому числі – соціально-політичній. Синергетика ж намагається аналізувати нерівноважні стани природних і соціальних об'єктів, тобто саме таких, що знаходяться у стані радикальної трансформації.

Трансформаційний аналіз пострадянських країн не є альтернативним щодо теорій демократичного транзиту, суспільного, зокрема, політичного розвитку чи модернізації, але, на відміну від них, він надає нові перспективи для теоретичного осмислення тих змін, що виходять за межі зазначених, дозволяє досліджувати різні аспекти цих змін.

3. Огляд сучасної наукової літератури дозволяє виявити взаємозв'язок та відмінність понять трансформації, соціальної еволюції, розвитку, переходу (демократичного транзиту) та модернізації. Так, трансформація та еволюція мають під собою об'єктивні основи й містять різні тенденції. Проте еволюційний процес є незалежним від свідомості, тривалішим й розмитим за результатами.

Варто зазначити, що відносно впливу об'єктивних й суб'єктивних чинників на суспільні трансформації вчені не дійшли остаточної згоди. Переплетення інноваційних, інерційних та дисфункціональних тенденцій у процесі суспільної трансформації вносить в нього як еволюційні, так і революційні елементи [див. докладніше: 17]. Зміна природи політичної системи (трансформація) і набуття нею нового, сучасного стану (модернізація) можуть розглядатися як дві сторони єдиного процесу. Якщо трансформація позначає певні інституціональні зміни, які відбуваються на рівні всієї суспільної системи та її підсистем, то політичний транзит і політична модернізація окреслюють напрям цих змін. На думку М. Шаповаленко, вони можуть мати інверсійний та дискретний характер. Натомість суспільна трансформація, як зазначає більшість дослідників, – це цілісно-системний та незворотній процес [16].

Трансформація породжує особливий, *перехідний стан суспільства* та його політичної системи, головними характеристиками якого є невизначеність, слабка керованість, непередбачуваність вектору розвитку. *Транзит* або перехід можна розуміти як складову трансформаційного процесу, його певну початкову стадію або використовувати ці поняття у синонімі. До речі, у науковій літературі питання щодо змісту цих категорій у соціально-філософському й загальносоціологічному сенсі ще остаточно не вирішено.

Демократичний транзит пояснює спрямованість політичних змін, зміст яких – введення інститутів і процедур мінімалістської демократії. *Політичний транзит* – це поняття більш широке і позначає процес формування нових неоавторитарних, поставторитарних, посттоталітарних режимів з можливим демократичним фасадом. Політичний розвиток – це поняття, що відображає кардинальні зміни політичної системи, що закладає шлях і принципи для принципово іншого порядку; це поступовий вихід з «точки біфуркації» і формування нового порядку з попереднього хаосу.

Отже, поняття «трансформація» як теоретичний інструмент аналізу сучасних соціальних змін має важливий евристичний потенціал. Оскільки це поняття є нейтральним стосовно оцінки динаміки суспільного процесу, то воно дає змогу аналізувати не тільки прогресивні його тенденції, але й увесь спектр тенденцій соціальних змін, які можуть бути зворотними і незворотними, прогресивними і регресивними, революційними й еволюційними, цілеспрямованими і стихійними, системними і частковими тощо. Поняття «трансформація», акцентуючи увагу на саморегульованому і самокоректованому характері соціальних змін, орієнтує також на аналіз широкого спектру детермінаційних чинників цих змін – об'єктивних і суб'єктивних, базисних і ситуаційних, внутрішніх і зовнішніх, керованих і некерованих, тих, що стосуються цілепокладання, і тих, що стосуються засобів досягнення визначених цілей тощо [15].

Основні поняття та категорії

Пострадянська трансформація – специфічний процес *соцієтальних змін*, який не тільки охоплює усі основні підсистеми суспільства, але й призводить до якісної зміни усіх його сутнісних характеристик, через що суспільство переходить до принципово нового типу *універсального соціального порядку*. *Політичний порядок* виступає лише одним з його елементів.

«Соцієтальний» – той, що відноситься до усього суспільства, яке розглядається як єдине ціле. *Соцієтальний рівень аналізу, за А. Колодій*, – це рівень суспільства в цілому, сукупність інститутів суспільства, система загальносуспільних відносин і процесів. Але тут поза увагою залишається один дуже важливий момент. За Толкотом Парсонсом соцієтальною називається одна із підсистем («сфер») суспільної системи, а саме та, що продукує вплив і солідарність і виконує, завдяки цьому, функцію суспільної інтеграції (її ще називають соціальною у вузькому сенсі слова).

Суспільна трансформація (лат. *transformatio* – перетворення, перебудова, видозміна) у філософському і соціологічному розумінні характеризує такий тип радикальних змін, які пов'язані з виникненням нового якісного стану соціальної системи, нових форм соціальної самоорганізації макросоціального рівня, перетворень усього суспільного устрою, відносно усталених форм взаємодії в основних або у всіх підсистемах суспільства.

Трансформація (за *Т. І. Заславською*) – це обумовлена зовнішніми чинниками та внутрішньою необхідністю, не пов'язана зі зміною політичної еліти, проте в той же час радикальна та відносно швидка зміна соціальної природи чи соцієтального типу суспільства.

Питання для самостійного вивчення і обговорення

1. Які чинники обумовлюють нелінійну природу сучасної суспільної динаміки? Наведіть приклади нелінійного характеру політичного розвитку на глобальному й локально-національному рівнях.

2. Виявіть та порівняйте евристичний потенціал двох підходів – системного й синергетичного – щодо пояснення механізмів та прогнозування суспільно-трансформаційних процесів, зокрема, в Україні.

3. Чи можна описати пострадянські політичні трансформації з позицій концепції модернізації? Аргументуйте свою відповідь.

4. У роботах, присвячених критиці моделей розвитку в країнах «третьої хвилі демократизації», американський вчений Т. Карозерс наголошує, що прийшов час визнати недостатність парадигми транзиту для розуміння цих процесів й шукати більш досконалі інструменти аналізу. Які аргументи наводить зазначений автор і чи згодні ви з його висновком?

5. У чому полягають зміст та евристичні можливості поняття «соціетальна трансформація»? Чи дозволяє соціетальний підхід виявити додаткові або приховані аспекти й феномени трансформаційного процесу, у тому числі, політичного?

6. З'ясуйте, у чому полягають специфічні регулярності соціетальних трансформацій за О. Куценко. Як вони відображаються у політичних процесах в Україні?

7. Який зміст мають поняття «політична трансформація» і «перехід», і яке з них, на вашу думку, більш придатне для аналізу сучасних політичних процесів в Україні?

8. Політичні трансформації в Україні є складовою загального процесу суспільних трансформацій, тому містять усі характерні ознаки цього феномену – тотальність, полівекторність, ситуативність, мозаїчність, віртуальність [6]. Як проявляють себе ці риси трансформаційного процесу у політичному житті України?

Практичне завдання

Політико-трансформаційний процес вбирає у себе три взаємопов'язаних напрямки:

а) *інноваційний* (створення нових, більш ефективних елементів політичної системи),

- б) *інерційний* (обмеження найбільш радикальних перетворень заради збереження суспільної рівноваги),
- в) *дисфункціональний* (злам елементів старої системи і, як наслідок, дезорганізація життєдіяльності суспільства).

Проаналізуйте політичні трансформації в сучасній Україні з точки зору зазначених напрямків.

Список рекомендованої літератури

1. *Социальные смыслы глобальных процессов и перемен: механизмы и катализаторы* [монографія] [Електронний ресурс] / М.: Інститут соціології РАН, 2017. – 69 с. – Режим доступу: <http://www.isras.ru/publ.html?id=5020>
2. *Афонін Е. А., Суший О. В., Усаченко Л. М.* Суспільні трансформації: міждисциплінарний аспект //Український соціум.– 2011. – № 3 (38). – С. 7-30.
3. *Бевзенко Л. Д.* Соціальна самоорганізація. Синергетическа парадигма: нові можливості соціальних інтерпретацій. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 437 с.
4. *Данилов А. Н.* Переходне общество: Проблемы системной трансформации. – Минск: ООО "Харвест" 1998. – 432 с.
5. *Заславская Т. И.* Постсоциалистический трансформационный процесс в России /Т. И. Заславская // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1998. – № 3. – С. 132-147.
6. *Катаєв С. Л.* Принципи концептуалізації поняття “трансформація суспільства” /С. Л. Катаєв // Нова парадигма. Запоріжжя, 2003. – Вип. 29.
7. *Кириченко М. О.* Нелінійні метаморфози розвитку інформаційного соціуму в умовах глобальної біфуркації / М. О. Кириченко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». – Випуск 56. – 2017. – С. 56-62.
8. *Колодій А.* Соціетальна культура як чинник національної консолідації // Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня

- 2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів: Вид-во Львівського університету, 2013. – С.40-54. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=941>
9. *Кочубей Н.* Синергетические концепты в нелинейных контекстах: сети, управление, образование / Наталья Кочубей // Palmarium Academic Publishing, 2013. – 268 с.
10. *Куценко О.Д.* К исследованию закономерностей постсоциалистических трансформаций в Восточной Европе / О. Д. Куценко // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Соціологія. 1-2/2010. – С. 10-17.
11. *Михальченко М.* Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? / М. Михальченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 18–27.
12. *Парсонс Т.* Ядро: социетальное сообщество // Т. Парсонс. Система современных обществ. – М., 1997. – 270 с.
13. *Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание* / Под ред. О. Д. Куценко. – Харьков: Изд. центр Харьков. нац. университета им. В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.
14. *Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід* / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.
15. *Шайгородський Ю.* Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін / Юрій Шайгородський // Укр. наук. журнал «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації». – 4/2010. – С. 51–53. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/323>
16. *Шаповаленко М. В.* Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: Монография / М. В. Шаповаленко. – Х.: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. – 340 с.
17. *Штомпка П.* Социология социальных изменений // Пер. с англ. под ред. В. А. Ядова.– М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

ТЕМА 2. Пострадянські суспільно-політичні трансформації та розвиток України у цивілізаційному контексті

План

1. Цивілізаційний аспект феномену «посткомунізм». Концептуалізація поняття «пострадянські держави».
2. Цивілізаційна гетерогенність пострадянського регіону. Україна як лімітрофне суспільство, локальна або регіональна цивілізація.
3. Інтегрально-інституційна парадигма цивілізаційного розвитку О. Бессонової: політичні інтерпретації.
4. Відображення сучасного розуміння понять «Схід» і «Захід» та діалектики їх розвитку у концепції інституційних матриць.

Короткий зміст теми

1. Питання про цивілізаційні основи сучасного розвитку колишніх соціалістичних держав і, зокрема, України, має не тільки теоретичний та методологічний, а й практичний сенс. Зокрема, протягом усієї історії створення української державності проблема цивілізаційної приналежності та геополітичних орієнтацій країни була одним з найважливіших чинників розмежування окремих суспільних і політичних сил. Сучасні наукові погляди на цю проблему здатні певним чином допомогти визначенню головних орієнтирів внутрішньої та зовнішньої політики України, наблизити суспільство до відповіді на історичне питання: «Хто ми такі та куди йдемо?».

Починаючи з розпаду колишнього соціалістичного табору держав у Європі, а згодом і самого СРСР, трансформації в них мали різний характер і досягли неоднакових результатів. На думку фахівців, це не в останню чергу пов'язане як з попереднім цивілізаційним досвідом, так і з обраними ними шляхами й засобами суспільних перетворень. Адже для центральноєвропейських країн і колишніх радянських прибалтійських республік посткомуністична трансформація була фактичним поверненням до

Європи, своєрідною ре-демократизацією. Болгарія, Румунія, колишні республіки СФРЮ вирішують проблеми цивілізаційної ідентичності одночасно зі вступом до ЄС і НАТО. Для України ж і Росії ці питання й досі є предметом наукових і суспільних дискусій [7].

Дослідники зазначених країн використовують щодо них низку термінів – «посткомуністичні», «постсоціалістичні», «пострадянські» та, навіть, «посттоталітарні». Подібні поняття, за Т. Парсонсом, належать до категорії «залишкових», тобто такими, що мають невиразний зміст і різноманітну трактовку. Так, деякі фахівці вважають, що характеристика «посткомунізм» має виключно ідеологічний характер і може уживатися щодо усіх країн, у яких при владі знаходилися комуністичні партії. Інші доводять, що комунізм як такий не був побудований у жодній з цих країн, тому доречно застосовувати до них термін «постсоціалістичні». Пострадянські ж країни – це такі, що утворилися на теренах колишнього СРСР. Таким чином підкреслюється отриманий ними суверенітет і відмінність від тих держав, які ніколи не входили до складу Радянського Союзу. Крім того, вживається вираз: країни СНД (Співдружності Незалежних Держав) і Прибалтики. У даному випадку акцент робиться на відділенні Естонії, Литви і Латвії від своїх колишніх «братів» по Союзу.

2. Відповідно, поєднувати настільки різні явища і процеси під одним понятійним визначенням можна лише з великою долею умовності. З цивілізаційної точки зору *гетерогенність пострадянського простору* надзвичайно висока. Тут представлені країни, які належать до трьох цивілізацій – європейської, російської та мусульманської, які до об'єднання у складі імперської Росії жили абсолютно різним життя. Тому й не дивно, що світове геополітичне суперництво та міжнаціональні непорозуміння, часто замішані на культурних і цивілізаційних відмінностях, пошуку та утвердженні національної ідентичності, спричинили ряд гострих збройних конфліктів і воєн на просторах колишнього СРСР, жоден з яких не є завершеним дотепер.

За визначенням С. Хантінгтона, Україна належить до так званих «розколотих» цивілізацій регіонального чи локального рівня [15]. Цю точку

зору підтримують і вітчизняні вчені. Так, С. Троян вважає, що в Україні сформувалася локальна цивілізація [13]. М. Михальченко теж стверджує, що в Україні формується *регіональна цивілізація* як географічний, політичний, економічний та соціокультурний феномен. Це одна з регіональних цивілізацій «другого ешелону», яка має самовизначитися у складних цивілізаційних процесах сучасності, обрати свій вектор розвитку, з'ясувати, хто для неї «брат», а хто «лже-брат», як і у якому союзі рухатися далі. Будь-яка держава має власну регіональну або локальну матрицю, яка відбиває загальні закономірності розвитку цивілізації стосовно конкретної країни, передає їй глибинні процеси еволюції і водночас відображає національні форми життя у формах держави, змісту і формі її соціальних і політичних інститутів, норм суспільного ладу. Тому, зазначає вчений, політологи не можуть залишатися осторонь від оцінок минулого, пошуку шляхів розвитку, викриття фальсифікаторів історії, творців антиукраїнських міфів [8, 9].

Як відомо, наша держава знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського – і в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо відповідних культурно-цивілізаційних орієнтацій. До такого типу країн М. Михальченко та інші вчені застосовують поняття *«лімітроф»*.

Розглядаючи проблеми сучасних лімітрофних суспільств, С. Л. Катаєв зауважує, що для таких країн виходом є спроба розвиватися спільно з успішними країнами, або формування механізмів спільного розвитку на сателітній основі. *Сателітне суспільство* – це таке, яке: а) формально незалежне; б) фактично залежить від розвинутої країни (або країн) економічно, політично, соціокультурно; в) є залежним попутником в історичному процесі; г) країна-домен «підхоплює» свій сателіт в історичному розвитку. Тобто, менш розвинена держава є сателітом більш розвинених країн [4].

3. Розміркування про цивілізаційне підґрунтя сучасних трансформаційних процесів у межах різноманітних наукових дисциплін та підходів здійснюють і

російські вчені А. Ахієзер, О. Бессонова, С. Кірдіна та інші. Серед них відзначимо дослідження, які суттєво змінюють стійкі уявлення щодо діалектики Схід-Захід.

Зокрема, О. Бессонова, спираючись на роботи М. Вебера, О. Уільянсона, Д. Норта, К. Поланьї та представників Новосибірської економіко-соціологічної школи, запропонувала так звану концепцію «роздатку». Роздаток – це механізм неринкового розподілу обмежених ресурсів та суспільних благ завдяки правилу (інституту) «здач-роздач». Ринок, відповідно, спирається на принципи вільної конкуренції та субсидіарності – передачу благ, коштів та повноважень знизу до вищої інстанції, якщо це вважається нижчою ланкою за потрібне [2].

О. Бессонова вважає, що розроблена нею концепція дозволяє відмовитися від парадигми двох шляхів цивілізаційного розвитку – ринково-демократичного Заходу і неринково-авторитарного Сходу. Вона наполягає на тому, що опрацьована нею *інтегрально-інституційна парадигма цивілізаційного розвитку* дає змогу розглядати єдиний еволюційний шлях, якій реалізують усі країни. При цьому ринок і роздаток – це дві базові моделі розвитку людства, які розвиваються і взаємодіють за принципом «домінантність-компенсаторність», тобто у межах того чи іншого історичного циклу тією або іншою мірою поєднують обидва типи правил. Так, запровадження у країнах Заходу елементів роздатку з метою мінімізації «провалів» ринкових інститутів під час Великої депресії 1920-1930 рр. дозволило подолати її наслідки, а згодом народило такий суспільний феномен як «соціальна держава». Інститути і механізми роздатку, імплементовані у ринкове середовище, призвели до формування так званого *порядку відкритого доступу* – якісної зміни ідеології ринкової економіки, її орієнтації не лише на «власний успіх», а й забезпечення рівних шансів для розвитку та участі у суспільних, у тому числі політичних, процесах усіх соціальних груп.

Концепція О. Бессонової має підґрунтям новоінституційний підхід, у рамках якого висвітлюються *відмінності між логіками природної держави та порядком відкритого доступу* (див. більш докладно в темі 7). Ці два уклади

загалом збігаються з наявними цивілізаційними моделями, де природна держава відповідає тим цивілізаціям, в яких зберігаються авторитарні способи правління з обмеженою соціальною мобільністю та нерозвиненими формами представницької влади. Прикладами є азійські, африканські, латиноамериканські країни. Натомість порядок відкритого доступу властивий країнам євроатлантичної цивілізації, де роль адміністративно-примусових чинників, порівняно з економічно-договірними, надзвичайно мала [2].

Найбільш важливими є висновки, що впливають із зазначеної парадигми і пропонують новий погляд на співвідношення політики та економіки, зв'язок ринку й демократії, явище «квазі-ринку», революції як наслідку невдач у процесі інтеграції двох моделей і засобів життєдіяльності соціуму. Звичайно ж, не зайвими були б спроби аналізу сучасної української політичної реальності скрізь призму цієї парадигми. Тим більш, що на думку деяких вітчизняних дослідників, саме формування в Україні порядку «відкритого доступу» виступає інтегральною метою суспільної трансформації

4. Схожа логіка наукового теоретизування притаманна автору концепції інституційних матриць С. Кірдіній. Вона продовжує традиції системного аналізу суспільства і наполягає на тому, що в основі історичного розвитку кожного суспільства лежить комплекс базових інститутів, які регулюють функціонування основних сфер суспільного життя – економіки, політики й ідеології. Цей комплекс має назву *інституційної матриці*.

Усі наступні трансформації є процесом відтворення, розвитку, збагачення або занепаду цієї первісної моделі, сутність якої, тим не менш, зберігається. Але, зберігаючи свою сутність, базові інститути по-різному проявляються в історичних періодах, а їх специфіка визначається, перш за все, історією та культурним контекстом конкретних товариств, які перебувають на різних стадіях розвитку [1, 5].

Базові інститути є такими, що регулюють взаємодію всіх соціальних суб'єктів, в поле діяльності яких включаються практично всі члени суспільства. Очевидно, що базові соціальні інституції є більш стабільними. У різних

історичних умовах вони набувають відмінних форм, проте, задовольняючи фундаментальні суспільні потреби, базові інститути супроводжують людство достатньо довгий час його історичного розвитку, функціонують у різних типах суспільств. Зокрема, у політичній сфері базовими інститутами є інститути територіальної організації держави, інститути державного управління, інститути, що відповідають за порядок заняття управлінських позицій, формування і реалізацію державних рішень, забезпечення зворотного зв'язку в політичній системі.

Різноманітні інституційні комплекси, що регулюють життя колишніх та сучасних суспільств, С. Кірдіна зводить до двох умовних моделей Х- та Y-матриць. У контексті інституційного розвитку суспільства з домінуванням Y-матриці сформувалися в країнах Європи, Північної Америки, Австралії та Нової Зеландії. Переважання інститутів Х-матриці спостерігається в Азії, в країнах Близького Сходу, Південної Америки і Африки. Отже, ці моделі, з одного боку, спираються на зв'язну дуальну опозицію «Схід-Захід», проте, з іншого, є достатньо нейтральними в оцінному сенсі (див. докладніше: http://www.kirdina.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=238).

С. Кірдіна вважає, що її теорія виправдана для більшості стабільно існуючих держав, але слабко діє щодо країн, які знаходяться на кордоні держав з різними типами інституційних матриць або є слабкими чи новоутвореними. Вочевидь, таке зауваження стосується більшості пострадянських країн, у тому числі України.

Проте вітчизняні науковці визнають доцільність використання методу матриць для аналізу і синтезу політичних процесів, зокрема, під час моделювання і проектування соціально-політичних систем, прийняття рішень тощо. Л. Бойко-Бойчук зауважує, що структурна матриця як один з типів матриць дозволяє унаочнити зв'язки між елементами системи. Вона може бути дослідницьким інструментом для вивчення структурної цілісності системи й порівняння двох об'єктів на їх подібність та аналогічність [3].

Достатньо перспективним є також погляд на цивілізаційний розвиток людства загалом, притаманний наведеним новітнім концепціям. Він не дає підстав для встановлення абсолютного пріоритету окремих цивілізаційних моделей або шляхів політичного, економічного і культурного розвитку, наполягаючи на конвергентних тенденціях в історії та принципах додатковості (компенсаторності). Ним також знімається низка начебто несумісних феноменів, наприклад, плану і ринку, індивідуалізму й колективізму, централізації й субсидіарності, оскільки кожен з них здатний за певних умов виконувати функцію інтеграції або дезінтеграції, зміцнення або послаблення цивілізаційних основ конкретного суспільства.

Загалом же, як вважають дослідники, пошуки ідентичності та приналежності до певної цивілізаційної ніші становлять специфіку українських пострадянських трансформацій. Вони значно посилюють невизначеність результатів демократичних перетворень і наслідків демократичного транзиту.

Основні поняття та категорії

Інституційна матриця – це певна модель базових суспільних інститутів, що складаються ще на початку виникнення первісних держав як усталених людських спільнот.

Лімітроф – прикордонна область; буферна держава, територія якої знаходиться поміж двох чи більше наддержав.

Локальна цивілізація – це окреме самобутнє цивілізаційне утворення, неповторний синтез соціокультурних, етнонаціональних, релігійних, технологічних та інших особливостей, притаманних великій групі людей, об'єднаних спільністю духовних цінностей, історичних доль і геополітичних домагань (С. Троян).

Субсидіарність – принцип організації економічного та політичного життя, який передбачає передачу благ, коштів та повноважень знизу до вищої інстанції, якщо це вважається нижчою ланкою за потрібне.

Цивілізація – багатозначне поняття, яке можна розглядати як «відносно автономну, здатну до самоорганізації та саморозвитку поліетнічну соціокультурну систему, яка має свої географічно-часові виміри, базові духовно-культурні цінності і відносно стійкі структури економічних, суспільно-політичних та культурних форм» (С. Кримський).

Питання для самостійного вивчення і обговорення

1. Які концепції цивілізаційного розвитку ви вважаєте найбільш придатними для пояснення минулого і сучасного стану України у світовому історичному розвитку? Порівняйте їх евристичні можливості та політико-аналітичний потенціал.

2. Досліджуючи сучасні політичні процеси в Україні, М. Михальченко визначає її як лімітрофну державу, принаймні, у трьох вимірах. Звернувшись до праць українського політолога, з'ясуйте, що це за виміри, які негативні та позитивні наслідки стан лімітрофності може мати для держави.

3. Український дослідник С. Катаєв запропонував концепцію «сателітного суспільства», висловивши думку про наявність в Україні його ознак [4]. Як ви ставитеся до цього твердження? Які наслідки для здійснення внутрішнього та зовнішнього курсу держави може нести практичне втілення зазначеної концепції?

4. Деякі дослідники виокремлюють такі культурно-історичні типи соціетальних спільнот: традиціоналістська (східна) та ліберальна (західна). Чи є науково коректною така класифікація? Як співвідноситься ця класифікація із концептуальною моделлю інституційних матриць?

5. Чи можна стверджувати, що цивілізаційна розмаїтість та відмінність України від більшості держав Західної, Центральної та Східної Європи є вагомою перешкодою на її шляху до прискореної та ефективної інтеграції у ЄС? Обґрунтуйте свою думку.

6. Деякі науковці стверджують, що східноукраїнський конфлікт є, насамперед, результатом “зіткнення цивілізацій” – західної та

східноправославної [див., наприклад: 16]. Як ви ставитеся до такої думки? Чи існують, на ваш погляд, раціональні шляхи або приклади врегулювання / попередження подібних конфліктів?

Практичні завдання

1. Проаналізуйте зміст розділів 3 і 4 «ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЕКТ УКРАЇНИ» у національній доповіді «*Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії*» [18] і з'ясуйте, у чому полягає зміст «Цивілізаційного проекту України», і які політичні стратегії його реалізації пропонують автори. Висловіть свої критичні зауваження й пропозиції. Який вибір робить Україна – європейський, євроатлантичний чи західний взагалі?

2. У колективній праці українських авторів «*Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання*» [14] інтригуючим за назвою й цікавим за змістом є підрозділ 4.3 – «Україна як новий феодалізм», в якому наголошується, що перехід до ліберальної ідеї після розпаду СРСР у нашій країні здійснювався таким чином, що навіть найгостріші суперечності радянської системи, які вимагали діалектичного вирішення, залишилися нерозв'язаними. У чому полягає аргументація авторів? Який висновок щодо майбутнього реальної демократії в Україні та її приєднання до європейської цивілізації вони роблять? Чи погоджуєтеся ви з їхньою точкою зору?

Теми ІНДЗ

1. Цивілізаційні аспекти посткомуністичної трансформації в Україні: політологічний аналіз.

2. Сучасні лімітрофні держави як суб'єкти геополітики: позитивні приклади й попередження для України.

3. Інститути української політичної та ідеологічної матриці та їх вплив на сучасні політичні процеси.

Список рекомендованой литературы

1. *Александров Ю. И., Кирдина С.Г.* Типы ментальности и институциональные матрицы: мультидисциплинарный подход // СОЦИС, № 8, 2012. С. 3-12. <http://www.kirdina.ru/doc/news/31oct12/rus.pdf>
2. *Бессонова О. Є.* Интегрально-институциональная парадигма цивилизационного развития как новая методология познания / О. Є. Бессонова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. XI, № 2 (43). – С. 15-32.
3. *Бойко-Бойчук Л.* Метод матриць: особливості застосування у політичних дослідженнях / Л. Бойко-Бойчук // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 165-176.
4. *Катаев С. Л.* Украина как “сателлитное” общество. – Режим доступа: <http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/chtenia/2002.pdf>
5. *Кирдина С. Г.* Теория институциональных матриц (пример российского институционализма) // <http://www.kirdina.ru/doc/20feb06/2.pdf> (19.05.07)
6. *Ковалева А. Д.* Развитие Украины и России в контексте теории институциональных матриц. Доклад на международн. конфер / "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні", Львов, Украина, 20-22 июня 2005. – Режим доступа: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_9/Kovalova.doc
7. *Лахижа М. І.* Цивілізаційні аспекти посткомуністичної трансформації / М. І. Лахижа // Державне будівництво. – 2012. – № 1. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_3
8. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – 440 с.
9. *Михальченко Н. И.* Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография. – К.: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.

10. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору*: монографія / за ред. А. Г. Бульвінського. – Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – 288 с.
11. *Поліщук О. С.* Західноєвропейська цивілізація: благо чи васальна терпимість? / О. С. Поліщук // *Філософські обрії*. – 2017. – Вип. 37. – С. 100-110.
12. *Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір* / За наук. ред. М. О. Шульги. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. – 198 с. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/ua/edition/books/stan-suchasnogo-ukrainskogo-suspilstva>
13. *Троян С. С.* Глобалізація і цивілізаційно-культурний феномен України / С. С. Троян // *Гілея: науковий вісник*. – 2013. – № 70. – С. 615 – 622.
14. *Україна XIX - початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання* / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. II. – 696 с. – https://history.vn.ua/journal/journal_2013_6/14.html
15. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / пер. с англ. – М.: АКТ, 2014. – Режим доступа: http://loveread.ec/view_global.php?id=44377
16. *Хімяк О.* Сучасне бачення проблем взаємодії цивілізацій / О. Хімяк // *Гуманітарні візії: науковий журнал*. – 2015. – Т. 1, № 2. – С. 73-77.
17. *Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені* / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко, Ю. М. Пахомов, С. В. Сіденко, А. А. Шморгун. – К.: НАНУ, 2002. – 630 с.
18. *Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь* / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. ; ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : НАН України, 2016. – 284 с.

ТЕМА 3. Соціокультурні чинники політико-трансформаційних процесів в Україні

План

1. Динаміка соціокультурних процесів у світі: характерні риси й політичні наслідки.
2. Сутність, специфіка, основні принципи, методологічні переваги й обмеження соціокультурного підходу.
3. Політологічні аспекти соціокультурного аналізу.
4. Соціокультурні чинники політичної трансформації сучасного українського суспільства.

Короткий зміст теми

1. З другої половини ХХ ст. позначився великий розрив між рівнем науково-технічного й техногенного розвитку людства і спрямованістю його духовно-морального потенціалу, якій поступово набуває рис глобальної антропологічної катастрофи. Динаміка соціокультурних процесів у світі виявила цілу низку різноспрямованих, а інколи й прямо протилежних процесів і рис: зростання масштабів культурної індустрії у зв'язку з появою транснаціональних корпорацій у сфері виробництва культурних товарів та послуг, формування глобальної масової мережевої культури, заснованої на широкому розповсюдженні інтернет-комунікацій, вторгненням західної культури у менш розвинуті країни у вигляді «вестернізації» та, навпаки, її заперечення через спроби ізоляціонізму, відродження стародавніх релігійних й культурних традицій і взаємовплив різноманітних культур (гібридизація).

Різноманітні імпульси змін, що виникають у соціокультурній сфері, здатні обумовлювати як творчий, так і руйнівний характер. Так, досвід країн Південно-Східної Азії показав, що вони (особливо Японія і Таїланд) зробили стрибок у своєму розвитку, використовуючи західні технології (та досягнувши їх рівня) і спираючись на власні соціокультурні основи, які донедавна вважалися перепоною модернізації. Одночасно невдача економічних та

політичних реформ у країнах арабського Сходу, деяких державах Східної Європи та колишнього СРСР нашоували на думку, що важливою передумовою соціетальних трансформацій виступає *соціокультура*.

Фахівці підкреслюють, що в контексті глобалізації саме *соціокультурний простір* – найбільш сприйнятливий об'єкт кардинальних змін, які знаходять відбиток у політичному житті. Р. Інглегард, наприклад, звертає увагу на те, що утвердження «постматеріальних цінностей» в Європі та на заході в цілому супроводжується такими явищами, як падіння поваги до влади й політичних авторитетів, перехід провідної політичної ролі від партій до автономних утворень, схильність до несанкціонованих форм політичної активності, поступова втрата політичними конфліктами класового характеру і фокусування уваги людей на проблемах культури та якості життя [11].

У політологічному дискурсі все більш активно використовується поняття *«культурний капітал»*, який ввів у науковий обіг французький соціолог П'єр Бурдьє. У статті «Форми капіталу» він виділяє його три основні форми: економічний капітал, культурний капітал та соціальний капітал. Теорія П. Бурдьє, яка певний час була суто соціологічною, сьогодні стає інструментом аналізу для різних суспільних дисциплін тому, що привертає увагу до неформальних аспектів розвитку суспільства: рівня довіри до національного уряду та інших соціальних, політичних та економічних інститутів, участі у діяльності неурядових організацій, форм соціальної згуртованості, принципів функціонування соціальних мереж тощо. Так, застосовуючи поняття *«культурний капітал»*, політологи вважають, що в його основі лежать принципи діалогу і громадської участі у виробленні та реалізації культурної політики політичних і неполітичних громадських інституцій, принципи партнерства держави і громадянського суспільства, принципи політичної культури участі.

В процесі демократичного розвитку, вважають дослідники, у громадян з'являється, а потім і закріплюється потреба і здатність довіряти не тільки членам родини й найближчому оточенню, а й представникам та інституціям

влади (презумпція довіри). Для цього потрібні значні накопичення культурного капіталу, який виникає в мережах довіри громадянського суспільства.

Таким чином, світове й вітчизняне наукове співтовариство сьогодні дійшло відносної згоди щодо важливості впливу соціокультурних чинників на характер, темпи і напрямки суспільних трансформацій, у тому числі й в політичній сфері.

2. Поява терміну «соціокультурний» була обумовлена неповнотою опису реальності за допомогою кожного окремого концепту «соціальний» або «культурний» і, відповідно, розділу предметних полів соціологічних і культурологічних досліджень. Такий штучний поділ на марковані зони певних дисциплін заважає погляду на суспільство як органічну цілісність.

У чому ж полягає сутність, специфіка і обмеженість соціокультурного підходу?

По-перше, варто погодитися із висновком більшості науковців з пострадянських країн щодо загально-наукового і мета-наукового статусу соціокультурного підходу (Л. Іонін, Ю. Резник, Є. Тюгашев). Тобто він являє собою скоріше певну парадигму наукового мислення, яку вважають однією з найбільш плідних і перспективних для дослідження сучасного суспільства як цілісності.

По-друге, специфіка соціокультурного підходу (його соціологічного варіанту) полягає, за визначенням Н. Черниш і О. Ровенчак, в аналізі суспільства як єдності культури та соціальності в його конкретно-історичних формах. Виходячи з цього, соціокультурний підхід у політології є доцільним, якщо розглядати соціально-політичну дійсність у її культурно-історичній єдності та спадкоємності, цілісності, взаємозв'язку із всіма іншими сферами соціальної реальності [22, 23].

По-третє, слід враховувати, що соціокультурний підхід має деякі недоліки та обмеження. Він містить ознаки певного дуалізму, що виникає при дослідженні соціальної та культурної складової життя населення. Один й той самий чинник здатний мати абсолютно протилежні впливи на соціальні й

культурні процеси. І навпаки, соціальні аспекти життя – рівень добробуту, захищеність соціальних прав окремих груп населення, внутрішня і зовнішня міграція населення – більш динамічні показники, які можуть змінюватися швидко і навіть ситуативно, тоді як культурна складова суспільного життя є найбільш консервативним явищем.

По-четверте, проблема соціокультурного детермінізму, в тому числі в політиці, повинна вивчатися в динаміці. Це, вважають науковці, може допомогти дослідникам запобігти спокусі сприймати тимчасові соціокультурні явища і процеси за постійні якості тих або інших суспільств. Наприклад, певні труднощі у розбудові ними демократії не варто фаталістично пояснювати їх приналежністю до певної «цивілізації» або «політичної культури», яка прирікає їх на довічне володарювання чи підкорення.

До недоліків зазначеного підходу відносять недостатньо сформований перелік його висхідних принципів і проблемного поля, за рахунок чого поняття «соціокультурний аналіз» часто лише підкреслює відхід від вузького економічного, правового чи політичного погляду на суспільство, апеляцію до важливості людського фактору, висвітлення етнічного або релігійного аспекту суспільного життя.

4. Актуалізація питань про соціокультурну детермінованість політичних інститутів і процесів, механізмів політичних дій та їх наслідків у суспільствах, що трансформуються, не випадкова. Адже система не тільки суто політичних, а й загально-світоглядних цінностей спонукає суб'єктів політики до певних моделей поведінки. Політична поведінка включає в себе компоненти, які визначаються ментальними характеристиками й особливостями світосприйняття. Вона ж, у свою чергу, обумовлює як діяльність політичних інститутів, так і тенденції розвитку суспільно-політичної системи. Соціокультурний базис політики виявляється на практиці навіть у виборчих процесах через мінливі суспільні настрої та електоральні переваги різних категорій населення.

Розробка соціокультурологічних підходів щодо дослідження політичних процесів пов'язана з тим, що політика є зіткненням і боротьбою інтересів, а і сама боротьба визначається для політичних суб'єктів через поняття «мети» і «цінності». Від того, які цінності насправді превалюють в окремих впливових українських політиків і політичних сил (так зв. операційний код політичної культури еліт), як співвідносяться вони з ціннісною шкалою основної маси населення, залежить надто багато для стану і перспектив розвитку суспільства, щоб не брати цього до уваги.

Слід враховувати, що сама соціокультурна система уявляє собою єдність соціального, цивілізаційного й культурного простору, у якому окрема людина й певні групи по-різному використовують різноманітні політико-правові, ідеологічні, соціально-економічні механізми організації свого буття. Тобто, культурне ядро, спосіб життя, менталітет, культурно-історична парадигма розвитку складають певний ціннісно-змістовний континуум суспільної еволюції та політичної трансформації кожного соціуму.

Сьогодні проблема зв'язку політичного процесу і соціокультурної динаміки присутня у предметному полі теорії та методології політології, порівняльної політології, культурології, соціальної філософії та психології. Суто політологічні ж праці з дослідження соціокультурних факторів політико-трансформаційних процесів в Україні є поки що нечисленні [5, 20]. Втім, політологам належить достатня кількість наукових праць, присвячених корінням так званих соціокультурних розколів в українському суспільстві, що визначають культурні, етнічні, релігійні та інші особливості регіонів країни. Вони певним чином впливають на електоральний вибір, політичну ідентифікацію, партійні переваги, мотивацію політичної участі, розуміння різними частинами населення свого минулого і майбутнього та інші аспекти політичних процесів. Достатньо активно вивчаються питання зміни політичних цінностей на рівні окремих груп населення й суспільства загалом.

Водночас вітчизняні політологи дедалі усвідомлюють, що уникнути соціальних ризиків від радикальної нестабільності й гармонізувати

різноспрямовані трансформаційні процеси можна лише тоді, коли політичні зміни й цілеспрямовані демократичні реформи будуть оптимально погоджені із соціокультурним контекстом. Як зазначає Т. Нагорняк, рух навмання і навпомацки не дає змоги успішно розв'язувати проблему осучаснення традиційних цінностей, забезпечити інформаційну мобільність, створити надійні імпульси самоорганізації [20].

4. У політологів є необхідність з'ясування особливостей суто соціокультурної детермінації політичного процесу. Російський політолог В. Галанюк надає таке бачення вказаних детермінацій:

- 1) *цінності;*
- 2) *традиції;*
- 3) *менталітет;*
- 4) *етос культури;*
- 4) *соціокультурна ідентичність.*

Перелічене потребує конкретизації стосовно політико-трансформаційних процесів [6].

Такий більш предметний погляд на зміст соціокультурного чинника політичної трансформації українського суспільства знаходимо у дисертаційному дослідженні Т. Нагорняк, яка відзначає:

а) соціокультурний чинник – це показник сприйняття потенціальними політичними агентами суспільних перетворень, який корегується домінантністю «традиційного» чи «інноваційного» впливу;

б) сутність соціокультурного чинника полягає в його здатності щодо легітимації політичних інновацій на базі «традиційного» – загальноновизнаної в суспільстві соціокультурної парадигми;

в) визначальні складові цього чинника: динаміка соціальної структури суспільства, зміна економічної, правової, екологічної та демографічної свідомості, трансформація ціннісно-моральних орієнтацій і моделей поведінки, рівень впливу соціальних і політичних інститутів на державу.

Українська авторка вважає, що соціокультурна сфера перша реагує на трансформаційні зміни в суспільстві та, за умов неспроможності економічних і політичних (найважливіших) засад регулювання політичного процесу, стає визначальною щодо його характеру та майбутності [20].

Безумовно, кожен з перелічених соціокультурних чинників потребує окремих політологічних досліджень. Найбільш активно вивчається сьогодні аксіологічна складова політичних процесів, оскільки вона прямо пов'язана з орієнтирами політичного розвитку. Українські дослідники зауважують, що процес політичної трансформації позбавив людей цінностей, що тривалий час вважались ними як істинні та вічні. Наслідком взаємодії суспільства і держави за кризових умов є трансформація й розбіжність цінностей і політичних орієнтацій не тільки між окремими верствами населення, а й в межах кожної з них [20]. Водночас наслідки попереднього соціально-політичного радянського ладу серйозно позначаються на усіх соціокультурних складових політико-трансформаційного процесу в Україні.

Вихована в умовах тоталітаризму конфронтаційність масової свідомості, етатизм, пристосованість, інерція провінційності, периферійності українства, відчуття власного безсилля перед могутньою державою проявляються сьогодні у звичці бачити дійсність лише у двох кольорах, у пошуках «ворогів» – винуватців як затяжної суспільної кризи, так і своїх власних негараздів, у пануванні песимістичних настроїв і соціальних фобій, у небажанні брати відповідальність на себе, у невірі в перспективу успіху процесу державотворення, у кризі самоідентифікації, у відсутності дієвих механізмів реалізації принципів політичного і культурного плюралізму [10].

Центральною проблемою українського суспільства періоду становлення є відсутність консенсусу щодо визначення фундаментальних національних цінностей, а також орієнтирів подальшого розвитку. Різновекторність духовно-ціннісних орієнтирів окремих частин українського суспільства створює суспільне напруження, яке, у свою чергу, породжує різні конфлікти із соціокультурним забарвленням.

За спостереженням фахівців, з початку 1990-х років відбувається зміна пріоритетів у системі цінностей, успадкованій українським суспільством від радянських часів. Соціологи спостерігають переосмислення (як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства) таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Крім того, масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо (див. роботи А. Ручки, Ю. Шайгородського та ін.).

Проте, жодна з систем цінностей не має домінуючого становища, оскільки стара його вже втратила, а нова тільки здобуває поширення у суспільстві [24]. Звичайно ж, швидкої зміни системи цінностей і менталітету суспільства не варто очікувати. Свого часу Р. Дарендорф стверджував, що для здійснення політичних реформ досить шести місяців, економічні реформи можна здійснити за шість років, але процес зміни менталітету, життєвих стилів потребуватиме кількох поколінь.

Авторитетні вітчизняні дослідники вимушені констатувати, що сучасна українська ментальність у багатьох принципових моментах виявляє глибоку «неєвропейськість» і, навпаки, надзвичайну подібність до зразків «країн третього світу» [15].

Не менш складними виявилися пошуки українським суспільством своєї національно-громадянської ідентичності та приналежності до певної цивілізаційної ніші. Це, на думку дослідників, значно посилює невизначеність результатів демократичних перетворень і наслідків демократичного транзиту. За спостереженням М. Кастельса, в історичний період, що характеризується поширеним деструктуванням організацій, делегітимацією інститутів, згасанням крупних суспільних рухів та ефемерністю культурних проявів, ідентичність стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів.

Поняттям «ідентичність» передається здатність особи чи групи усвідомлено й адекватно визначати своє місце в соціумі і коло тих опорних цінностей, які диктують стиль їхньої поведінки. Соціокультурній ідентичності належить особлива роль як чиннику формування консолідуючих ціннісних систем, об'єднуючих типів орієнтацій, соціалізації на ґрунті взаємодії. Саме культура є тим генетичним кодом, який забезпечує розвиток людства у руслі створених ним упродовж тривалої еволюції традицій і цінностей. Коли ж в системах оцінювання домінують настрої реваншу, смакові уподобання, ранжування на «своїх» і «чужих», суспільства приречені на розтрату соціального й культурного капіталу у беззмістовних дискусіях навколо того, хто є більшим, а хто меншим патріотом. Індивідові такі сутички загрожують цілковитою втратою ціннісних орієнтирів; люди або втрачають інтерес до політики як такої, або активно включаються у «перетягування канату», розширюючи простір безвідповідальності й соціального цинізму.

За спостереженням українських дослідників О. Злобіної та О. Резніка, існування багатьох груп ідентифікації породжує проблему позиціонування в соціальному просторі, коли одні й ті самі учасники взаємодії утворюють залежно від контексту різні конфігурації «своїх», «чужих» та «інших». В умовах швидкої зміни ціннісних систем на передній план виходить побудова ідентичності шляхом протиставлення. У таких випадках говорять про заперечувальну або негативну ідентичність. Крайнім виявом такої ідентичності є т. зв. полемічна ідентичність – з відкиданням будь-якого креативного потенціалу політики.

В Україні виразно сформувалися дві підтримувані досить впливовими політичними силами позиції у ставленні до минулого, сучасного і майбутнього, причому кожна сторона вважає свою систему аргументів єдино вірною і має досить високий (приблизно 50:50) ступінь суспільної підтримки. Внаслідок гострої конфронтації у вітчизняному політикумі український соціум уже не сприймає навіть самої постановки питання про цілі та цінності консолідації. На думку Л. Нагорної за умов відсутності цілісного бачення національних

інтересів і пріоритетних стратегічних цілей індивідуальні, групові, професійні та інші різновиди ідентифікаційних установок перебувають у стані конфліктної взаємодії, а вітчизняна національно-громадянська ідентичність є не до кінця сформованою. Це робить її особливо вразливою перед натиском нових глобалізаційних викликів [19].

Отже освітня, виховна, інформаційна і, загалом, культурна політика держави має враховувати історичні традиції, національний характер, менталітет українського народу з одночасним акцентом на постмодерні цінності. Складність цього синтезу, на думку українського філософа В. Горського, полягає у тому, щоб, долучаючись до глобалізованого «Ми», зберегти відчуття ідентичності власного «Я». У цьому сенсі, зауважує філософ, нам слід діяти, пам'ятаючи таке: «Не прагнути «злитись» з Європою, сховатись під затишною європейською парасолькою, а стверджувати власну європейськість, зберігаючи опозицію своєї неповторності...». М. Дмитренко, у свою чергу, вважає, що нова система цінностей могла би ґрунтуватися на ідеології «солідарного індивідуалізму» як поєднанні поваги до індивідуальних прав, свобод та ініціативи з суспільною солідарністю і колективізмом вільних громадян [8].

Основні поняття та категорії

Ідентичність – (лат. *Identicus* – тотожний, однаковий) – категорія соціально-гуманітарних наук (філософії, соціології, етнології, політології, психології), яка застосовується для опису індивідів і груп як відносно стійких тотожних самим собі цілісностей. У політології розглядається як усвідомлення особистістю своєї належності до певної політичної спільности, групи, позиції. У всіх варіантах застосування відповідного терміну зберігається розуміння того, що йдеться про когось або щось виділене у процесах розрізнень/ототожнень; про результати соціокультурної взаємодії та комунікацій; про те, що має форму культурної репрезентації у просторі інтерсуб'єктивності [26].

Етос культури – моральний та естетичний аспект культури, її оціночні елементи та її тональність, моральний та естетичний смак та стиль народу, приховане підґрунтя настанов людей щодо самих себе і світу.

Культурний код – це система знаків матеріального й духовного світу, що стали носіями культурних смислів; «у процесі освоєння людиною світу вони втілили в собі культурні смисли, які «прочитуються» в цих знаках».

Менталітет розуміють як стійку сукупність засобів сприйняття та особливостей засобів мислення, культурних, інтелектуальних, емоційних якостей, рис і настанов, ціннісних орієнтацій, що виявляються в поведінці та діяльності багатьох поколінь представників даної культури. Менталітет включає в себе картину світу, стиль мислення, норми й стереотипи поведінкових практик і т. ін.

Національно-громадянська ідентичність – складова національної ідентичності, яка, у свою чергу, пов'язана з відчуттям належності до нації. Але націю можна розуміти і як етнічну, і як політичну групу. З огляду на це національну ідентичність також можна розглядати як етнічну чи як громадянську.

Політичний менталітет – це сукупність політичних уявлень, спільних для членів певної соціальної спільноти, яка успадковується поколіннями і формує відповідь індивідів і груп на зовнішній вплив.

Соціокультура – це сукупність загальнозначущих для певної спільноти людей смислів, цінностей, норм і символів.

Соціокультурна ідентичність визначає особистість у культурному контексті, з'єднує як нормативні, так і вільні аспекти її поведінки.

Питання для самостійного вивчення і обговорення

1. Визначте і поясніть особливості соціокультурних змін у сучасному світі. Чим вони обумовлені і як позначаються на українському суспільстві в ситуації постмодерну?

2. Соціокультурний підхід дедалі набуває популярності в політологічних дослідженнях. Які можливості відкриває він щодо вивчення політико-трансформаційних процесів в Україні і які практичні проблеми українського суспільства допомагає вирішувати?

3. Як співвідносяться між собою потреби, інтереси, цінності, ідеали з функціональними особливостями політичного буття людини в державі з демократичним, тоталітарним типами політичного режиму; державі перехідного типу? Поясніть на прикладах.

4. В чому полягає спадщина радянської культурно-ідеологічної системи? Який вплив вона має на сучасну соціокультурну ситуацію в Україні, засоби мислення, поведінку та діяльність політичного класу?

5. Релігія виступає важливим джерелом цінностей певної культури й культурного капіталу суспільства. Наскільки ефективно використовує цей капітал українська влада? Чи допомагає сьогодні цей капітал вирішувати внутрішні та зовнішньополітичні проблеми в Україні?

6. У суспільній свідомості та навіть у вітчизняних науковців не існує сьогодні чіткої відповіді на цілу низку важливих питань: на які стандарти і цінності орієнтуватися українській спільноті для подальшої розбудови демократії? Які об'єкти соціокультурної реальності вважати цінними і політично значущими, якщо ті, що взяті як універсальні, перманентно оновлюються? Сформулюйте власний погляд на ці питання.

Практичні завдання

1. Українці чітко задекларували своє прагнення проєвропейського курсу для нашої країни. Очевидно, цінності, важливі для громадян ЄС, є близькими й українцям. А які саме цінності мають пріоритет для європейців та українців? Знайдіть, порівняйте і проаналізуйте статистичні показники і дані соціологічних опитувань, у тому числі міжнародних, з цього питання.

2. Деякі дослідники вважають, що сучасна українська ментальність у багатьох принципових моментах виявляє глибоку «неєвропейськість» [15].

Знайдіть приклади на підтримку або спростування такого твердження. Ознайомтеся з відповідною літературою та висловіть свої думки з цього приводу.

3. Ознайомтеся з главою «Політичні позиції та культурний капітал» у книзі П. Бурдьє «Соціологія політики». Складіть короткі тези і зробіть власні висновки стосовно корисності ідей французького соціолога для розуміння українських політичних реалій.

4. Як ви розумієте слова А. Турена: “... суспільство не є “природною” системою, що існує за межами дій акторів... – учасників системи дійства. Історія репрезентує себе як певну соціальну драму їх суперечностей, ставкою яких є контроль над виробництвом суспільством самого себе шляхом використання знань, накопичених ресурсів, перевороту в системі цінностей” Які детермінантні основи суспільного буття тут визначаються автором? Яке відношення вони мають до політики? Напишіть невелике есе, виклавши ваші особисті роздуми і враження від думки французького соціолога.

Тема ІНДЗ

1. Політичне майбутнє України: «культура має значення».
2. Соціокультурне середовище українського суспільства і культурна політика держави.
3. Демократична культура й політична свобода в Україні: діалектика і суперечності.
4. «Європейські цінності» в українському політичному житті (за результатами власного мікросоціологічного опитування).

Список рекомендованої літератури

1. Авдеев Е. А., Бакланов И. С., Бакланова О. А. Социокультурная динамика современности: трансформация коммуникационного пространства культуры //Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 4. – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14008>

2. *Ананьева Е. П.* Ценности мультикультурно-толерантной парадигмы в развитии социокультурного пространства /Е. П. Ананьева // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – Вип. 6. – С. 7-10. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2015_6_4
3. *Бунецький Л. Л.* Інституційний дизайн сучасної української політики: криза ідентичності та конфлікт інтересів / Л. Л. Бунецький // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 120-136.
4. *Бурдьє П.* Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с. – Режим доступу: <http://bourdieu.name/content/burde-sociologija-politiki>
5. *Веденєєв В. О.* Социокультурний зміст політичного процесу: методологічне підґрунтя дослідження проблеми / В. О. Веденєєв // Грані. – № 3(77) травень-червень 2011. – С. 150-154.
6. *Галанюк В. В.* Социокультурные детерминанты политического процесса: Теоретико-методологический аспект: дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.03. - Москва, 1999. - 135 с.
7. *Головаха Є. І.* Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості /Є.І. Головаха // Політологічні читання. – 2012. – № 1. – С. 24–29.
8. *Дмитренко М.* Соціальна самоорганізація українського суспільства / Dmytrenko Mykola (SOCIAL SAMOORGANIZACIYA UKRAINIAN SOCIETY) // Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal, 2018. – 03 (19).
9. *Дєвочкіна Н. М.* Політична соціалізація як політико-культурний процес трансформації суспільства / Н.М. Дєвочкіна //Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – 2008. – вип. 73. – С. 105-114.
10. *Дєвочкіна Н. М.* Сучасні політичні трансформації як предмет філософської рефлексії: автореф. дис. канд. філос. н. [Електронний ресурс] /Н.М. Дєвочкіна. – Режим доступу: https://otherreferats.allbest.ru/philosophy/00602547_0.html

11. *Инглхарт Р., Вельцель К.* Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
12. *Инглихарт Р.* Культура и демократия // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – С. 106-128.
13. *Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні.* Аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 280с. -http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/innovative%20perspective_site_176.pdf
14. *Культура имеет значение.* Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. Антология // под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона; пер. с англ. А. Захарова. М.: Московская школа политических исследований, 2002. – Режим доступа:<https://www.twirpx.com/file/345979/>
15. *Курас І.* Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу // Вісник НАНУ, 2001. – № 2. – С. 7–8.
16. *Кучинов А. М.* Анализ социокультурных факторов политики: поиски новых теорий и методов / Кучинов Артемий Михайлович. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://e-notabene.ru/fr/article_412.html
17. *Магун В.* Жизненные ценности населения Украины в европейском контексте [Электронный ресурс] / В. Магун, М. Руднев. – Режим доступа: <http://polit.ru/article>
18. *Малес Л. В.* Концептуализация социокультурного анализа в социологическом исследовании культуры общества / Людмила Володимирівна Малес. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.civisbook.ru/files/File/Malec.pdf>
19. *Нагорна Л. П.* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

20. *Нагорняк Т. Л.* Соціокультурний чинник політичної трансформації в Україні: дис.... к. політ. н.: 23.00.02 / Тетяна Леонтіївна Нагорняк; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2000. – 214 с.
21. *Рябчук М.* Буття «поміж» : парадокси суспільної амбівалентності / Микола Рябчук // Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – Київ, «Критика», 2000. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Riabchuk/Vid_Malorosii_do_Ukrainy.htm
22. *Черниш Н., Ровенчак О.* Соціокультурний підхід в соціогуманітарних науках: обмін смислами // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 92-103.
23. *Черниш Н., Ровенчак О.* Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37-53.
24. *Шульга О.* Культурна травма та українське суспільство: виклики конструювання у перехідному суспільстві / О. Шульга // Релігія і соціум. – 2015. – № 1-2. – С. 121-126. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2015_1-2_22
25. *Угрин Л. Я.* Сутність та основні виміри політичної ідентичності: теоретичний аналіз / Л. Я. Угрин // S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: електронний науково-практичний журнал. НУ «ОЮА». – Одеса, 2017. – Вип. 3. – С. 9-13.
26. *Хашиєва Л. В.* Концепції ідентичності в соціально-науковому знанні / Л. В. Хашиєва // Теорія та практика державного управління. – 2015. – Вип. 1. – С. 14-20.
27. *Щербак І.* Демократичні цінності населення України: структура і фактори / І. Щербак // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. – 2017. – № 1(8) – С. 66-67.

Тема 4. Рушійні сили й механізми пострадянських суспільно-політичних трансформацій

План

1. Структурно-діяльнісний підхід щодо механізмів пострадянських трансформацій.
2. Рушійні сили соціетальних трансформацій в концепції Т. І. Заславської: загально-соціологічний і політологічний аспекти.
3. Суб'єкти політичних трансформацій в Україні, їх функціональні ролі та ресурси.

Короткий зміст теми

1. Всеохоплюючий характер пострадянських змін проявляється в багатомірності трансформаційних процесів, які мають свої особливості у кожній країні. Цілком зрозуміло, що такі види суспільної динаміки потребують застосування аналітичного інструментарію різноманітних методологічних підходів, які, здебільшого, використовуються у тому або іншому комплексі. Одним з важливих із науково-теоретичної та практичної точки зору є питання рушійних сил й механізмів пострадянських трансформацій у цілому і політичних зокрема.

Незважаючи на розходження у визначенні генези та механізмів соціальних трансформацій, більшість провідних вчених, які представляють різні підходи до пояснення соціальних змін і дослідження унікальних трансформаційних процесів пострадянських суспільств, поділяють ідею про провідну роль соціальних дій та якостей акторів і соціальних структур, які зумовлюють такі дії.

Українська дослідниця С. Бабенко вважає, що найбільш аргументованим проектом осмислення пострадянських трансформаційних процесів виявляється *структурно-діяльнісний підхід*, основним фокусом якого є пояснення соціетальних змін за допомогою «соціальної компоненти» пострадянської

трансформації: взаємодії структури, культури та «агентства» суспільства, що зумовлює діючі сили, напрямки та темп трансформаційної динаміки [1].

Саме структурно-діяльнісний підхід допомагає пояснити соціетальні зміни за допомогою механізму взаємовпливу внутрішніх діючих сил суспільства та обмежень ресурсів соціальної структури, які знаходяться у постійному відтворенні. Прихильники цього підходу виходять з ідеї про синергію дій множинних соціальних суб'єктів з різних суспільних секторів (еліти, страти управлінців, підприємців, громадських активістів, представників етнічних груп, мігрантів тощо), їх спільної спонтанної взаємодії (наприклад, волонтерства, благодійності та, навпаки, громадянської непокори діючій владі).

Застосування в політології суб'єктно-діялісного аспекту цієї стратегії аналізу зумовлено уявленням про те, що сучасний політичний світ творить уже не макрополітика і діючі на її полі «суб'єкти», а саме людина, яка своєю усвідомленою, активною діяльністю визначає акторів політичного життя (інститути влади, представницькі структури тощо) і формує поле політики. Саме вона і є носієм політичної суб'єктності.

2. Для з'ясування загальної логіки структурно-діялісного підходу варто розглянути теоретичну модель соціетальної трансформації російського академіка Т. І. Заславської [3, 4]. На відміну від традиційного виділення таких сфер або підсистем суспільства як політика, економіка, право та культура відома російська дослідниця приймає за систему координат три проекції соціальної структури суспільства – інституційну, соціально-групову та людський потенціал. Відповідно, головним фокусом аналізу стають ті структурні та культурні особливості, а також рушійні сили (індивідуальні чи соціально-групові), які керують функціонуванням суспільства чи, інакше кажучи, механізми та ті їх елементи, які призводять до дії ці механізми.

Трансформаційний процес відбувається завдяки участі численних діючих груп і осіб, які мають власну волю та інтереси. Соціальний механізм цього процесу, згідно з моделлю Т. І. Заславської, «включає суб'єктів, що ініціюють соціальну трансформацію суспільства, зміст їх соціальних дій, а також

взаємозв'язок цих цілеспрямованих дій з масовими процесами, які викликають зсуви в інституційній та соціальній структурах суспільства». Все це становить своєрідну *трансформаційну структуру суспільства* як систему соціальних макросуб'єктів (класів, верств, суспільних рухів, політичних партій, корпорацій тощо), які розрізняються типами трансформаційної активності та функціями в інноваційному процесі.

До груп суб'єктів, що мають вплив на трансформаційні процеси, дослідниця відносить: 1) правлячу еліту; 2) соціально зрілих й активних представників масових суспільних груп, у першу чергу, середніх верств; 3) решту суспільства. Участь зазначених груп у трансформаційних процесах відбувається завдяки рольовим функціям цих суб'єктів, які автор докладно аналізує в багатьох свої працях [3, 4].

Як вважає академік Т. І. Заславська, соціально-трансформаційна структура суспільства (СТС) є однією з проєкцій його загальної соціальної структури (поряд з такими проєкціями як соціально-економічна, соціально-демографічна, соціально-політична і т. ін.), що має особливе значення у період раптових змін і відображає системні здібності суспільства, а саме – його здатність й готовність до саморозвитку, радикального реформування інститутів тощо. Стан СТС у процесах посткомуністичних трансформацій характеризує динамізм суспільства, його енергію, впевненість у власних силах, готовність до ризику та подолання труднощів, історичний оптимізм і спрямованість до майбутнього (або, навпаки, відсутність таких якостей).

Отже, структурно-діяльнісний підхід Т. І. Заславської дає можливість, з одного боку, системного і міждисциплінарного аналізу трансформаційного суспільства, з іншого боку, допомагає обґрунтувати засади комплексної відповіді на одне з головних питань сучасного суспільствознавства: як утворюються, відтворюються та змінюються типи суспільств, які їх аспекти стають найбільш значущими в періоди швидких якісних змін, зокрема, у пострадянських трансформаціях.

3. На думку вітчизняних дослідників, зокрема, С. Бабенко, Т. Загороднюк, Н. Коваліско, О. Куценко та інших, концепція соціальних механізмів трансформації, запропонована Т. І. Заславською, не має аналогів у відповідних наукових розробках проблеми й дозволяє зазирнути вглиб трансформаційних змін сучасної мінливої реальності. При цьому слід зазначити, що загальносоціологічний і, навіть, міждисциплінарний статус цієї концепції надає чимало підстав для її використання у політологічних дослідженнях трансформаційних процесів.

Наприклад, системний аналіз трансформаційної активності групових і масових суб'єктів українського політичного життя відкриває можливість ґрунтовної відповіді на таке питання:

Які соціально-активні або пасивно-периферійні групи, що мають різні життєві інтереси, ресурси впливу, субкультурні якості, сприяють просуванню одних реформ, гальмують інші, надають новий зміст третім, інколи повертаючи їх у непередбачений реформаторами бік?

У контексті зазначеної проблеми метою емпіричних досліджень і політологічного аналізу мають стати такі умови і чинники трансформаційного процесу:

- 1) співвідношення індивідів і груп, які приймають активну участь в політиці, та навпаки, пасивних у соціально-політичному житті;
- 2) розподіл ресурсного потенціалу між суспільними силами та їх можливість впливати на державні рішення з метою реалізації різних стратегічних інтересів і різних варіантів розвитку суспільства;
- 3) співвідношення сил, інтереси яких в основному співпадають із загальнонаціональними інтересами або, навпаки, мають з ними розходження.

Дослідження проблеми рушійних сил і суб'єктів трансформації соціетального буття українців набуває особливої актуальності в умовах «загальмованого транзиту» (А. Колодій). Вітчизняні дослідники стверджують, що за слабкої структурованості сучасного українського суспільства, відсутності стійких масових соціальних верств зі своїми усвідомленими інтересами та

усталеною політичною й ідеологічною орієнтацією саме дії елітних груп визначають напрям суспільного розвитку, сприяють формуванню конкретних потреб розвитку держави, її національних пріоритетів. Проте, як відзначає, наприклад, М. Козловець, за роки незалежності у нас не сформувалася власна «національна аристократія», яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та духовного відродження України [6]. Українська владна еліта демонструє нездатність відповідати на ризики і виклики, що постали перед Україною у XXI ст. Політично правлячий клас не знає, які національні інтереси потрібно просувати у глобалізованому світі, за якими правилами розвиваються «геополітичні ігри» і що потрібно в них відстоювати.

Середня верства українського населення теж не демонструє тієї креативної енергії, яка не тільки здатна спрямувати суспільний розвиток у демократичне річище, а й обумовлює консолідацію демократії. З одного боку, результати досліджень свідчать, що український середній клас суттєво відрізняється серед інших суспільних верств впевненістю в собі та схильністю брати на себе відповідальність за життя та добробут власної сім'ї, включаючи й готовність іти на ризик, яким є самостійне підприємництво. Водночас, як зазначає Н. Лисюк, ці риси та схильності виявляються переважно на рівні приватного життя і фактично блокуються на рівні відносин з державою (владою), у яких середній клас відчуває переважно безсилля (відсутність впливу на владу), безправ'я (низький рівень забезпечення рівності прав і свобод) і відчуженість (відсутність відчуття господаря власної держави) [12].

Та взагалі в Україні дуже непросто визначити, хто ж таки належить до середнього класу, скільки цих людей, які їх політичні уподобання. Як зазначає І. Кіянка, важко зрозуміти, до якого класу мусимо віднести українських заробітчан, наприклад, в Італії, Іспанії, Португалії чи Греції, тим більш, що українська офіційна статистика не обліковує «трудомих мігрантів» [5].

Не менш складним є питання щодо ролі масових шарів українського населення у політичних перетвореннях перехідної доби. За таких умов масовий суб'єкт трансформацій, тобто основна частина суспільства виявляє ту саму

реактивно-адаптаційну поведінку, яка допомагає пристосуватися до ситуації нескінченних змін, але не здатна впливати на їх характер і напрямок. Глибоке соціальне розшарування, монополізація економічних ресурсів невеликою кількістю власників, недостатня конституційно-правова захищеність громадян призвели, на думку деяких дослідників, до формування в сучасній Україні **клієнтельно-патерналістського** типу не-громадянського суспільства. Як зазначає В. Степаненко, «наявність та стійкість неформальних відносин у пострадянських країнах, зокрема в Україні, були (та й досі є) об'єктивною раціональною життєвою стратегією виживання у колі «своїх людей» у період болісної соціальної трансформації» [13].

Після 2004 р. та особливо у 2013-2014 рр. в Україні зросло усвідомлення великої ролі, яку відіграє громадянське суспільство. Водночас менш помітним залишається факт, що значна частина українського суспільства орієнтується на відносини в межах корпоративістських та патронажно-клієнтельних структур і мереж. Громадянська активність здебільшого носить циклічний і спонтанний характер, не набуваючи стійких організованих форм конструктивної політичної участі. Поряд із верхівковим характером політичних партій і політичного процесу в цілому, неефективністю механізмів оформлення та представлення інтересів соціальних груп і прошарків, превалюванням тіньових форм у стосунках між різними політичними силами ці явища багато в чому зумовлюють специфіку пострадянських політичних трансформацій в Україні, формують живильне середовище для укорінення такої спотвореної форми політичного режиму як напівдемократія.

Питання для самостійного вивчення і обговорення

1. З'ясуйте сутність і теоретичні витоки сучасного структурно-діяльнісного підходу, а також ступінь його придатності для вивчення політичної складової суспільних трансформацій.

2. Надайте характеристику сучасній політичній еліті як суб'єкту суспільних трансформацій.

3. Визначте основні дискусійні питання, які точаться навколо політичної ролі «середнього класу» в Україні. За яких умов ця верства може перетворитися в ініціатора або провідника демократичних змін?

4. Що таке маргінальність в політиці? Як ви розумієте поняття “маргінальна особа”? Яке місце вона може займати в політичному житті суспільства. Якій вплив на характер політичних процесів справляє маргіналізація суспільства? Наведіть приклади з історії та сучасного політичного життя.

5. Чим Ви можете пояснити той факт, що прояв масової політичної активності в Україні має хвилеподібний характер?

Практичні завдання

1. На основі вивчення концепції соціетальної трансформації Т. І. Заславської опрацюйте схему трансформаційної структури пострадянського суспільства.

Суб'єкти трансформаційного процесу	Рольові функції суб'єктів трансформаційного процесу
1.	
2.	
3.	

Спробуйте оцінити вплив суб'єктів українського суспільства на політико-трансформаційні процеси в країні. Аргументуйте свої висновки.

2. Події 2013-2014 рр. нібито виявили прихований потенціал суспільної енергії двох основних колективних суб'єктів української політичної трансформації – середньої верстви та мас – у їх прагненнях для демократичних змін. Впливові українські вчені висловили сподівання на те, що суспільство нарешті отримало шанс запровадити нові форми людського співжиття, зокрема, відносин влади й народу. Зокрема, академік А. Ф. Колодій вказувала на доцільність таких нетипових для сучасних систем Заходу кроків, як реалізація установчої влади народу через включення до Конституції певних,

добре продуманих механізмів прямої участі громадян у творенні політичних змін, як доповнення до представницької демократії [8].

Які механізми прямої демократії ви б запропонували?

Тема ІНДЗ

1. Демократичні перспективи розвитку України: структурно-діяльнісна методологія аналізу.

2. Суб'єкти політичних реформ в Україні та їх інноваційний потенціал.

Список рекомендованої літератури

1. *Бабенко С. С.* Соціокультурний потенціал трансформації пострадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Бабенко Світлана Сергіївна. – Х., 2004. – 20 с.
2. *Загороднюк Т. Ю.* Концепция социетальной трансформации российского общества Т. И. Заславской: история, развитие, прогностический потенциал / Т. Загороднюк // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2014.—№ 1.— С. 62–83.
3. *Заславська Т. І.* Про рушійні сили трансформації російського суспільства (Наукова доповідь на шостій традиційній зустрічі економістів РАН і НАНУ. Москва, 24–26 квітня 2003 р.) / Т. І. Заславська // Економіка і прогнозування. – 2003, № 3. – С. 22-40.
4. *Заславская Т. И.* Современное российское общество. Социальный механизм трансформации: Уч. пособие / Т. И. Заславская – М.: Дело, 2004.–400 с.
5. *Кіянка І.* Ідея середнього класу як гаранта стабільного розвитку / І. Кіянка // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 37-43.
6. *Козловець М. А.* Політична еліта як суб'єкт державотворення в умовах трансформації українського суспільства / М. А. Козловець // Вісн. національного ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2017. – № 2 (33). – С. 74-87.

7. *Козьма В.* Вплив політичної еліти на процес консолідації демократії // Освіта регіону: Наукове видання: Політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 177-180.
8. *Колодій А. Ф.* Парадигми змін і сучасний політичний процес в Україні / А. Ф. Колодій // Соціальне прогнозування та проектування: модернізація політичної системи України. Матеріали Міжнародної наукової конференції, 28 березня 2014 року. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – С. 276-280.
9. *Костиря І.* Роль комунікативної компетентності політичних суб'єктів в умовах сучасного політичного процесу / І. Костиря // Віче.–№ 14. – липень 2013.
10. *Куценко О. Д.* Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення: Дис... д-ра наук: 22.00.01 - 2001. – Режим доступу: https://revolution.allbest.ru/sociology/00295708_1.html
11. *Куценко О.* Деятельностная перспектива в понимании общества: попытка деятельностно-структурного синтеза // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 27 –41.
12. *Лисюк Н. Р.* Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні / Н. Р. Лисюк // Український соціум. – 2014. – № 1(12). – С. 65-72.
13. *Степаненко В.* Суспільство громадянське і „негромадянське”: дискурси та моделі взаємодії // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 198-211.
14. *Степаненко В.* Громадянське суспільство і деінституціоналізація у постмайданній Україні / В. Степаненко // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 75-84. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_9)
15. *Телешун С. О.* Активізація діяльності фінансово-промислових груп, що спрямована на трансформацію політичної системи в Україні // Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід: Зб. наук. пр. / за наук. ред. І. В. Розпутенка. – К.: К.І.С., 2003. – С. 12-28.

ТЕМА 5. Інституційний вимір демократичних змін і сучасний політичний процес в Україні

План

1. Інституційний підхід до вивчення сучасних процесів демократизації.
2. Характерні риси політико-інституційних трансформацій та демократичних реформ в Україні.
3. Проблеми інституціоналізації демократії в Україні в контексті політико-режимних трансформацій.

Короткий зміст теми

1. Сучасний розвиток процесів демократизації у світі довів як значне розмаїття її реальних моделей, так і безліч шляхів і засобів, якими певні країни намагаються побудувати демократію або забезпечити її ефективне функціонування. З'ясувалося, що нормативний погляд на демократію має бути доповнений іншими підходами, серед яких, зокрема, називають змістовний, структурний, процедурний, поведінковий, культурологічний, інституційний у його новітній версії.

Останній набув особливої популярності у зв'язку з переходом до демократії країн Центральної та Східної Європи, а також новоутворених держав колишнього СРСР. Саме у цих країнах на початковому етапі демократичного транзиту відбувалися активні інституційні перетворення, які у подальшому призвели до різних результатів. Одночасно у країнах «еталонної» демократії, чий досвід слугував прикладом для зазначених держав, виявилася *криза класичних демократичних інститутів* – парламентаризму, багатопартійності, виборів тощо.

Серед авторитетних зарубіжних та вітчизняних політологів, які наполягають на виокремленні інституційного підходу до вивчення і вимірювання демократії, сьогодні можна згадати Б. Барбера, К. фон Бейме, М. Грачева, А. Колодій, Дж. Марча, Д. Нортона, І. Ольсена, А. Пшеворського, О. Скрипнюк, Ч. Тіллі та ін.

Інституційний підхід дозволяє виділяти політичні інститути як фундаментальні ознаки політики і найважливіші фактори стабільності і змін в політичному житті, наполягає на більш незалежній ролі політичних інститутів в політиці.

Конституційний підхід можна вважати однією зі складових інституційного підходу. Його прихильник Ч. Тіллі розглядає чинні в конкретній державі конституції та закони на предмет закріплення в них демократичних інститутів та принципів. Зазначений підхід дозволяє формально охарактеризувати політичний режим, проте, водночас не враховує можливу невідповідність законодавчих норм реальній політичній практиці [1].

Поряд із класичним варіантом інституційного підходу в 70-80-ті рр. ХХ ст. сформувався *новоінституційний підхід*, який дозволяє аналізувати скоріше реальну поведінку політичних акторів, ніж лише структурні аспекти інститутів. Вагомим внеском нового інституціоналізму в методологію вивчення суспільних трансформацій, в тому числі й політичних, є акцент на ролі неформальних інститутів і практик, актуалізація культурно-ціннісних аспектів проблем модернізації перехідних суспільств.

Зазначений підхід є закономірною еволюцією традиційного інституціоналізму, обумовленою новими дослідницькими питаннями. Зокрема, це стосувалося специфічного розвитку трансформаційних процесів у політичних системах, що стали на шлях демократичних перетворень у другій чверті ХХ ст. і в яких юридично-формалізоване бачення природи політичних інститутів не задовольняло вимоги повноти дослідження реальних феноменів політичної дійсності. Проте традиційний напрям аналізу інститутів не втратив свого значення і його принципи продовжують використовуватися в політологічних дослідженнях більшою мірою як допоміжні на початкових етапах більш ґрунтовних розробок [3].

Процедурний підхід, який використовують відомі транзитологи В. Гельман, Д. Растоу, Г. О'Доннел, Т. Карл, А.Пшеворський, Ф. К. Шміттер та інші, є достатньо близьким до новоінституційного, оскільки вивчає встановлені

політичними інститутами процедури і правила взаємодії політичних акторів [1]. Завдяки дослідженню трансформацій політичних систем та їх структурно-функціональних складових нарешті в спектр уваги вчених-інституціоналістів потрапляють процесуальні аспекти політики – модернізація, демократизація, демократичний транзит, інституціоналізація демократичних інститутів.

Також, оскільки на сьогодні в зоні уваги вчених переважають дослідження, що проводяться в рамках неоінституційного напрямку політико-інституційної парадигми (який, до того ж, суттєво диференціюється з традиційним), деякі вчені пропонують виокремлення його як окремої парадигми. Однак більш адекватно визначати класичний та новий інституціоналізм як складові однієї глобальної політико-інституційної парадигми, у межах якої і відбувається розвиток методології та прирощення нового наукового знання [3].

2. Одним із гострих питань демократичної трансформації в Україні є її нелінійна траєкторія, обтяжена неодноразовою *інституційною дестабілізацією*. Більшість українських дослідників, зазначає А. Колодій, чомусь повірили, що перехід за означенням, – процес однолінійний, короткочасний та дорівнює наслідуванню наявних чужих зразків [10]. Сьогодні стало очевидним, що політико-трансформаційний процес в Україні, зокрема, в його інституційному вимірі, характеризується зовсім іншими рисами. Серед них дослідники називають:

- *амбівалентність* (проявляє себе у формуванні певного різновиду «гібридного режиму», наявності зовнішньо демократичних і внутрішньо авторитарних політичних інститутів і правил політичної гри, а також протилежних тенденцій і процесів: демократизації/дедемократизації, політичної модернізації/демомодернізації);

- *циклічність і/або хвилеподібність*, що є різновидом *нелінійності* (має прояв у постійній зміні форм правління, електоральних моделей, конституційному процесі тощо);

- *кризовість* (періодичне і досить часте виникнення ситуації, коли існуючі політичні інститути стають недієздатними або незручними для домінуючих

політичних акторів, які намагаються їх змінити, у наслідок чого ще більше порушується функціональність усієї політико-інституційної системи);

- *переважання впливу на політичні процеси неформальних інститутів понад формальними* (неформальні інститути клієнтелізму, корупції, блату, кумівства, вибіркового правосуддя діють поза межами нормативно-правового середовища, в середині або ззовні формальних інститутів влади, останні у кращому випадку є фасадом неформальних);

- *хаотичність процесів політичної інституціалізації*; спрямованість політичної системи не на продукування загальносуспільних благ, а на практики рентоотримання та «захоплення держави»;

- *інституційні викривлення* (неефективність формальних владних структур і суперечливість політико-правового середовища обумовлюють появу поряд з ними так званих *пара-інститутів*, наприклад, *інституту «права-на право»*; викривлення інституту стримувань і противаг ведуть до появи «субститутів» як заміників формальних інститутів, що здебільшого не мають юридичних підстав функціонування).

Загалом, все це характеризується як стан *інституційної недостатності*, тобто функціональної неспроможності політичних інститутів позитивно оновлюватись і відтворювати специфіку періоду політичної транзитивності суспільства. На думку дослідників, провали інституційних та інших реформ в Україні й у багатьох державах пострадянського простору укорінені в нерозумінні реформаторами (владою) самих основ процесу інституційних реформ, державного управління та ринкової економіки. Тобто системна криза, яка має місце сьогодні в Україні, – наслідок саме несумісності зазначених елементів інституційної системи соціуму [4].

Замість того, щоб зміцнювати державні інституції, реформування «по-українськи» їх нищить, перетворює на фікції, які не беруть до уваги, хто їх створював. Чого вартий тільки досвід конституційної спочатку реформи 2004 р., а потім – анти-реформи 2010 р. («відмотування» назад політико-правового життя усієї країни). Не дивно, що саме поняття «демократичних

реформ» продовжує девальвуватись, а довіра до політичних інституцій і до окремих політичних діячів – падати [11].

Найбільш загрозованим для долі демократії є маніпулювання конституційними змінами, яке стало нині могутнім засобом політичної боротьби. Відбувається *інволюція конституціоналізму* – систематичне порушення принципу верховенства права, що виявляється у вибіркового використанні закону і порушенні як самих законів, так і процедури їх ухвалення. Прояви цього явища – небажання «грати за правилами», постійні спроби змінити правила і домінування неформальних правил (патронажу, клієнтелізму) над формальними [12].

Спроби конституційних реформ відновили і навіть посилили старі неформальні практики, які заповнили «лакуни» розбалансованої системи влади, легітимували свавілля політичних акторів і державних посадовців найвищого рівня в очах якщо не громадян, то свого середовища [23].

За таких умов інституціоналізація демократії стає для України не лише теоретичною, а й серйозною практичною проблемою.

3. Політико-інституційні процеси в пострадянських країнах змусили дослідників переглянути звичні підходи до визначення й типологізації політичних режимів. Сьогодні здебільшого їх розуміють функціонально – не як форму правління (президентський або парламентський режим) або ідеологічне кліше («тоталітарний режим»), але як вичерпну сукупність притаманних цьому політичному утворенню акторів (з їх ресурсами і стратегіями) та інститутів. У цьому сенсі *ідеальна демократія є конкуренцією акторів у рамках формальних інститутів*. Мовою неінституціонального підходу це означає, передусім, «верховенство права» або дотримання універсальних норм і правил з боку основних акторів політичного режиму. Разом з тим, відсутність верховенства права означає перевагу неформальних інститутів, заснованих на партикуляристських нормах та правилах (таких, як клієнтелізм або корупція) [16].

Як відомо, демократія стає реальністю тільки тоді, коли відбувається її консолідація. Консолідацію демократії Ф. Шміттер пов'язує з механізмом її

інституціалізації, оскільки завдяки цьому «відбувається трансформація випадкових домовленостей, продиктованих розсудливістю норм і викликаних збігом обставин рішень, прийнятих в процесі переходу, у відносини співпраці і конкуренції, які носять регулярний характер, ведуться за достовірно відомими правилами і добровільно приймаються різними організаціями і індивідами (політиками і громадянами), що беруть участь у демократичному управлінні» [22].

На думку Р. Патнема, *процес інституціалізації демократії* необхідно розглядати, виходячи з трьох аспектів, а саме таких:

1) процес становлення та прийняття суспільством нових демократичних правил (законів, нормативних структур, традицій, ритуалів);

2) створення організаційних структур, відповідальних за артикуляцію та порядок дотримання даних правил, які створюють соціальну інфраструктуру інституціалізованої поведінки;

3) формування ставлення громадян до демократичних правил та організаційних структур, які відображають повну їх згоду з відповідним інституційним порядком [14].

Проте, поряд з інституціалізацією нових структур, норм і правил відбувається і зворотній процес. Як зазначає Р. Арон, *деінституціалізація* у недемократичних режимах може розглядатися як тотальна інституційна заборона на запровадження інновацій, в результаті чого відбувається «фрагментація інституційного простору», в межах якого акумулюється соціальна агресія, цинізм, аномічна деморалізованість, політична демагогія та бездумний конформізм. Водночас деінституціалізація є необхідною умовою розвитку суспільства, ідентифікації проблем та тенденцій громадсько-державної інтеграції. У такому контексті вона сприяє поступовому витісненню старих, традиційних інститутів новоствореними [5].

Одночасна дія двох процесів – інституціалізації та деінституціалізації є характерною ознакою суспільств, що трансформуються. Цей феномен докладно досліджений Є. Головахою і отримав назву *подвійної інституціалізації* [7]. Згода українських громадян жити у такому інституційному просторі, де

одночасно діють і старі, і нові інститути, може бути для них у певних випадках корисною, а для суспільства слугує своєрідним чинником дотримання стабільності.

Проте, такий амбівалентний стан суспільної свідомості не може існувати нескінченно довго, оскільки породжує невдоволення суспільства діяльністю політичних еліт й формальних владних інститутів. Спостерігається утворення неефективної інституційної рівноваги – *«інституційної пастки»*, яка перешкоджає руху України у напрямі ліберальної демократії, але й також стоїть на заваді встановленню авторитаризму. Ю. Мацієвський називає це *«пасткою гібридності»*, притаманною політичному розвитку України. На його переконання *гібридний режим потрібно розуміти не як суміш якихось демократичних та авторитарних рис, а як такий, де формальні інститути є лише фасадом для неформальних інститутів і практик, які переважають у політичному процесі*. Конкурентні вибори та домінування неформальних інститутів над формальними є головними ознаками гібридності [12].

Основні поняття та категорії

Інституціоналізація демократії – це процес становлення нових інститутів демократії, які відповідають умовам соціально-економічного та політичного розвитку держави. Вона є механізмом перетворення певних неформалізованих домовленостей, узгоджених нормативних принципів та конвенційних рішень між різними суб'єктами системи державного управління у формальні відносини конструктивної конкурентної співпраці.

Інституційна криза – системне явище, що стосується політичної системи в широкому розумінні і виявляється в різкому падінні легітимності та ефективності встановлених Конституцією та законами формальних політичних інституцій. Ознаками інституційної кризи є також невизначеність (переплутаність, змішування) повноважень і відповідальності, відчуття відсутності влади та непередбачуваності розвитку подій. Інституції (у будь-

якому їх визначенні – традиційному чи новому) перестають виконувати свої функції, бо з ними мало хто рахується, а передбачені ними правила заміняє свавілля політичних акторів. Інституційна криза несе в собі загрозу (особливо в умовах поділеного українського суспільства) розпаду чи занепаду держави (А. Колодій, Ю. Мацієвський).

Інституційна недостатність – функціональна неспроможність політичних інститутів позитивно оновлюватись і відтворювати специфіку періоду політичної транзитивності суспільства.

Інституційна пастка – ситуація, коли неефективна стійка норма (неефективний інститут) постійно відтворюється і має самопідтримуваний характер. Її стійкість забезпечується прагматичністю інтересів найбільш впливових політичних акторів або звичністю даних норм.

Питання для самостійного вивчення та обговорення

1. Чим відрізняється зміст поняття «інститут» у традиційному і новому інституціоналізмі? Що додає новоінституційний підхід до розуміння природи і сучасного стану політичних інститутів в Україні? Покажіть на прикладах.

2. Ознайомтеся з роботою Є. Головахи «Закони інституційних змін». Зробіть висновки щодо відображення цих законів у політичних процесах України.

3. Американський політолог Бенджамін Барбер вважає, що протистояти авторитарному тиску згори здатна лише *сильна демократія*. Ознайомтеся з доступними працями зазначеного автора, з'ясуйте, у чому він вбачає силу демократії та які його ідеї можуть стати в нагоді для зміцнення демократії в Україні.

4. Деякі зарубіжні й вітчизняні дослідники вважають, що шлях до працездатної демократії в сучасних умовах лежить у формуванні її деліберативної моделі як інституціалізованого діалогу влади й суспільства. Висловіть свою аргументовану думку з цього приводу.

Практичні завдання

1. Одною з характерних рис пострадянських трансформацій є амбівалентність, яка проявляє себе у різних сферах політичного життя і зумовлює таке явище, як «кентавризм». Ознайомитися з роботами, присвяченими розгляду «кентавр-проблем», «кентавр-процесів», «кентавр-систем» у перехідних суспільствах, з'ясуйте їх сутність і причини виникнення. Знайдіть і проаналізуйте приклади подібних явищ в Україні. Підготуйте коротку наукову доповідь на цю тему.

2. Циклічність (хвилеподібність) політичних процесів у пострадянській Україні має безліч проявів. Оберіть один з елементів (субпроцесів) політичної динаміки і відобразіть його у структурно-динамічній моделі. Надайте пояснення у письмовому вигляді та запропонуйте засоби для зміни циклічної ритмики процесу на поступальну.

3. У початковий період демократичних перетворень цілком природньо спостерігати дві тенденції – інституціоналізації та деінституціоналізації, що породжує феномен «подвійної інституціоналізації» (Є. Головаха). Спираючись на літературу, з'ясуйте причини і сутність цього явища та його вплив на суспільно-політичне життя України. Чи можна сьогодні спостерігати цей феномен? Оформіть свої думки у вигляді наукового реферату.

4. Український політолог Ю. Мацієвський вважає, що Україна опинилася у так званій «пастці гібридності». Теоретично автор припускає, що злам у системі можливий за умови зміни мотивів гравців і тіснішої «прив'язки» України до «здорових» інститутів і структур, які може запропонувати Захід. Чи погоджуєтесь ви з ним? Розібравшись у суті цього питання, зробіть власні висновки щодо шляхів подолання ситуації «пастки».

Темі ІНДЗ

1. Циклічна модель політико-режимних трансформацій в Україні: між «безформним плюралізмом» й режимом домінуючої влади.

2. Політична модернізація і демодернізація в Україні: яка тенденція може виявитися сильнішою?

3. Деліберативна модель демократії в Україні: запит Євромайдану і реальні умови формування.

4. Природа і суб'єкти українських «майданів» в контексті новоінституційного підходу.

Список рекомендованої літератури

1. *Андрійчук Т.* Вимірювання демократії: теоретичні та емпіричні підходи / Тетяна Андрійчук // Політичний менеджмент. – 2012. – № 3. – С. 3-11.

2. *Барбер Б.* Три сценария будущего технологии и устойчивой демократии [Электронный ресурс] / Бенджамин Р. Барбер. – Режим доступа: http://netandpolitics.narod.ru/Barber.htm#_ftn1

3. *Баштанник О.* Теоретико-методологічні засади формування політико-інституційної парадигми: закономірності та тенденції розвитку / О. Баштанник // Вісник Національної академії державного управління. – 2012. – Вип. 3. – С. 13-21.

4. *Бунецький Л.* Інституційні процеси в Україні: ідентифікація, самоорганізація і світовий досвід / Л. Бунецький // Вісн. Львівського ун-ту. Серія філософсько-політологічні студії. – 2013. – Вип. 3. – С. 103-118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2013_3_14

5. *Власенко С.* Інституціоналізація демократії: сутність, основні концепції, підходи / С. Власенко // «Демократичне врядування». Науковий вісник. – 2015. – Вип. 15. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_9

6. *Власенко С. Г.* Основні причини та ризики деінституціоналізації демократії в Україні та шляхи її подолання / С. Г. Власенко // Вісник НАДУ. – 2015. – № 3. – С. 131-136.

7. *Головаха Е.* Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, И. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 3-24.

8. *Головаха Є. І.* Закони інституціональних змін // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 948. – Режим доступу: http://www.sociology.kharkov.ua/docs/magazin/vesnik_soc/948.pdf
9. *Зайцев А. В.* Делиберативная демократия как институциональный диалог власти и гражданского общества [Электронный ресурс] / А. В. Зайцев – Режим доступа: http://e-notabene.ru/lr/article_689.html
10. *Колодій А.* Випробування демократією: проблема інституційного “перезавантаження” в Україні // Доповідь на VI Міжнародній конференції. Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Київ. 21-23 травня 2009 р. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=310>
11. *Колодій А. Ф.* Визначення критеріїв та вимірювання демократичності врядування в Україні // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика: матер. наук.-практ. конф. за між нар. уч. (22 жовтня 2010 р.): пленарне засідання. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 29-55. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=675>
12. *Мацієвський Ю.* Рух по колу чи вихід з пастки? / Ю. Мацієвський // *Wschód Europy / Studia Humanistyczno-Społeczne.* – 2016. – № 1.
13. *Минаков М.* Постсоветская демодернизация: период нового околдования? – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/5647>
14. *Патнэм Р.* Чтобы демократия сработала: Гражданские традиции в современной Италии / Пер. с англ. М.: Издательская фирма «Ad Marginem», 1996. – 287 с.
15. *Печенюк Д. О. Б.* Барбер про інституційний вимір сильної демократії / Д. О. Печенюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка Вип. 2 (116) : Філософія. Політологія. – 2014. – С. 53-57.
16. *Примуш М.* Пострадянські політичні трансформації / М. Примуш // Наук. вісн. Ужгородського ун-ту. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2009. – № 13. – С. 143-146.
17. *Русиняк А.* Виникнення неформальних інститутів в Україні як результат деінституціоналізації і деформалізації та специфіка їх впливу на формування

політичного режиму /А. Русиняк //Вісн. Львівського ун-ту: Серія філос.-політолог. студії. – 2017. – Вип. 12. – С. 245-252.

18. *Степаненко В.* Де-демократизація в Україні в контексті дилем сучасної ліберальної демократії // *Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст.* Випуск 10. – К.: Стилос, 2011.
<http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Stepanenko.html>

19. *Тилли Ч.* Демократия / Ч. Тилли; пер. Т. Менская; предис. к рус. изд. Г. Дерлугьян. – М.: АНО „Ин-т общественного проектирования”, 2007. – 264 с.

20. *Тощенко Ж. Т.* Кентавр-проблема (опыт философского и социологического анализа). М.: Новый хронограф, 2011.

21. *Шедлер А.* Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер // *Демократія: антологія / упор. О. Проценко.* – К.: Смолоскип, 2005. – С. 688-714.

22. *Шмиттер Ф.* Неокорпоративизм и консолидация неodemократии [Электронный ресурс] / Ф. Шмиттер. – Режим доступа:
www.polit.ru/documents/113534.html

23. *D'Anieri, Paul J.* Understanding Ukrainian Politics/ Power, Politics and institutional Design. – Armonk (New York); London (England): M.E.Shapre. – 2007.
– Режим доступу:

<https://www.google.com.ua/search?q=D'Anieri,+Paul+J.+Understanding+Ukrainian+Politics&ei=Z9WXW-bSGMalsgHI7Z2YCg>

ТЕМА 6. Трансформація політико-інституційної системи України

План

1. Політико-інституційний дизайн України: особливості формування й розвитку.
2. Запозичення політичних інститутів та їх можливі наслідки.
3. Неформальні політичні інститути у сучасній Україні та їх вплив на характер політичних процесів.

Короткий зміст теми

1. Процес суспільної трансформації включає формування нової політичної системи і, як правило, супроводжується певним рівнем нестабільності. З точки зору етимології термін «трансформація» означає зміну внутрішнього устрою досліджуваного об'єкту. Це справедливо як по відношенню до соціальної системи загалом, так і до її політичної підсистеми. При цьому у якості «опорної конструкції» останньої виступають саме політичні інститути. Тому з'ясування чинників, що впливають на вибір тих чи інших політичних інститутів у перехідних суспільствах та загального контексту, в якому здійснюється цей вибір, є важливим науковим завданням.

Від початку незалежності особливість політико-інституційної трансформації в Україні полягала у тому, що, не дивлячись на суспільну згоду щодо заперечення попереднього політичного режиму, не виявилось стабільної та стійкої згоди щодо майбутньої системи відносин між владними інститутами. Крім того, вважає О. Стойко, в Україні та деяких інших пострадянських державах процес демократизації розпочався раніше, ніж державотворчі процеси. Тому частина невдач із впровадженням демократичних інститутів зумовлюється нездатністю держави створити належне середовище для їх діяльності [25].

У сучасних державах існує безліч політичних інститутів, які мають різне походження, функції, сферу впливу. *Певна конфігурація політичних*

інститутів у суспільстві, яка відображає спосіб і порядок перерозподілу ресурсів, застосування санкцій до порушників цього порядку, а також систему обмежень на альтернативні способи отримання ресурсів для усунутих від здійснення державної влади груп має назву **політико-інституційного дизайну** (від англ. *Design* – задум, проект, конструкція, модель тощо).

Традиційно основними елементами інституційного дизайну вважають форму державного правління, конституцію, виборчу систему і навіть політичний режим. Л. Бунецький відносить до цієї системи інститути політичної влади і політичної участі (політичні та громадські організації і структури, що підтримують офіційно або не підтримують прийняті норми і правила, регулюючі відносини суспільного життя) [3].

Поряд з цим поняттям у вітчизняній політології використовується термін «**політико-інституційна система**», під яким розуміється певна сукупність політичних інститутів, що відтворює інтереси і органічну взаємодію суб'єктів політики та інших елементів політичної дійсності [9]. Якщо слідом за Д. Нортом вважати інститути правилами гри, то *формування інституційного дизайну – це процес, за яким ці правила спочатку передбачаються, потім проектуються і впроваджуються* [18].

2. В Україні зразком для політико-інституційного будівництва слугували *інститути демократії*, які формувалися на Заході протягом віків та довели свою функціональність щодо підтримки суспільної і політичної стабільності. Але встановлення демократичних інститутів не обов'язково закінчується встановленням демократії. Підтвердити це може як досвід країн Латинської Америки, Азії та Африки, які після встановлення демократичних інститутів перетворювались на авторитарні держави, так і доля більшості колишніх республік Радянського Союзу [21].

Запозичення політичних інститутів або *інституційні запозичення* – це привнесення і впровадження не властивих системі інституційних форм, коли політичні актори свідомо встановлюють такі формальні інститути, що суттєво відрізняються як від наявних формальних, так і неформальних утворень. Слід

зауважити, що інституційні запозичення самі по собі не є чимось негативним і притаманним виключно молодим демократіям. Свого часу багато країн Західної Європи і навіть США позичили у Великої Британії деякі інституційні новації (наприклад, інститути розподілу влади, парламентаризму, пізніше – омбудсмену), проте вони по-різному вбудовані в структуру політико-інституційного дизайну цих держав.

В процесі імпорту часто спостерігаються відхилення від інституційного «зразку». Такі відхилення можуть бути позитивним явищем, якщо мова йде про адаптацію імпортованого інституту в новій системі. У той же час, вони можуть призводити до втрати імпортованим інститутом своєї сутності як такої, коли даний інститут по факту перестає виконувати свої функції. Тому критерієм ефективності імпорту інституту має бути не ступінь зовнішньої схожості, а зниження трансакційних витрат, за які «відповідає» цей інститут. Зовнішня схожість при цьому може бути значною мірою втрачена, але сутність та принципи функціонування інституту мають бути збережені.

Зрозуміло, що інституційні запозичення з метою простого «клонування» закордонних інститутів приреченні на провал. Адже сенс інституційного імпорту полягає у створенні більш ефективних інститутів, які знижують невизначеність взаємодії суб'єктів політики. Не випадково частину явищ з практики функціонування політичних інститутів в пострадянських країнах отримала у вітчизняних дослідників назву пострадянських демократичних *симуляцій*, коли запозичені демократичні інститути породжують, в кращому випадку, їх формальних двійників, таких як вибори без конкуренції та з відомим результатом, громадські об'єднання, що нікого не об'єднують, партії що є інвестиційними проектами і в жодному разі не представляють інтереси суспільних груп та інші [21].

3. Однією з причин виникнення чисельних *дисфункцій у нових запозичених інститутах* молодих демократій вважається *інституціалізація неформальних правил і норм*, які часто не просто суперечать демократичним принципам, а взагалі можуть знаходитись поза правовим полем.

Неформальні інститути, від бюрократичних і законодавчих норм до корупції, кумівства та патримоніальних зв'язків, здійснюють глибокий і систематичний вплив на українську політику. Зневага до врахування впливу неформальних інститутів призводить до неврахування багатьох стимулів і обмежень, які лежать в основі політичної поведінки.

Англійські вчені Г. Хелмке і С. Левітські визначають *неформальні інститути* як «*прийняті у суспільстві, зазвичай неписані правила, що утворюються, стають відомими і насаджуються поза офіційно санкціонованими каналами*. Навпаки, *формальні інститути* – це такі правила гри та процедури, які утворюються, стають відомими і насаджуються через канали, які є загальноновизнаними в якості офіційних» [26]. Офіційними каналами в цьому випадку вважаються державні інститути (законодавчі органи, суди, бюрократичні структури), встановлені державою правила (конституції, закони, приписи), офіційні правила корпорацій, політичних партій та зацікавлених груп.

У стійких демократіях теж існують неформальні інститути. Вони можуть забезпечувати вирішення завдань соціальної взаємодії і координації, чим підвищують ефективність і працездатність формальних інститутів. Як зазначають відомі американські дослідники Г. Алмонд, Дж. Пауелл, К. Стром та Р. Далтон, «у сучасних країнах персональні знайомства, зазвичай, особливо дбайливо культивуються. У Вашингтоні професія радника з питань доступу до політичних діячів, обслуговуючого групи інтересів та окремих індивідів, стає все більш прибутковою (і все активніше регулюється урядом). Подібною діяльністю часто займаються колишні державні чиновники, які використовують особисті зв'язки в уряді в інтересах своїх клієнтів-лобістів» [1]. Звичайно, що негативні прояви неформальних відносин і практик (наприклад, у вигляді корупції) у країнах західної демократії теж присутні.

Поряд з поняттям «неформальні інститути» у літературі використовується й термін «тіньові інститути», зміст яких не повністю співпадає. Тіньові політичні інститути є менш жорсткими маркерами рівноваги політичних

статусів, тому їх існування пов'язане з періодами відносно короткочасного порушення останньої. З досягненням чергового стану рівноваги нова розстановка сил відображається в унормуванні через офіційні політичні інститути нової системи прав і привілеїв, а також обов'язків та відповідальності.

Слід зауважити, що процеси еволюції формальної та неформальної інституційних систем протікають паралельно, враховуючи одночасне існування останніх. При цьому відбувається їх взаємопроникнення та дифузія. У результаті виникає парадоксальна з точки зору класичного інституційного аналізу система взаємовідносин, при якій закони можуть бути змінені у некоректний з конституційної точки зору спосіб, доходи від тіньових угод легалізуються, перетворюючись у цілком законні з формальної точки зору прибутки, впливові лідери кримінальних структур можуть отримувати державні посади, не позбавляючись своїх попередніх функцій, а носій офіційної державної посади має змогу використати владний статус для збагачення кримінальним шляхом [5].

Вітчизняні та зарубіжні вчені намагаються зафіксувати виникнення у політичному житті пострадянських країн нових інституціональних феноменів, наприклад, таких як *«підривні інститути»*, *«субститутути»* та *«пара-інститути»*. Зазвичай наслідки їх функціонування є деструктивними, вони підривають роботу формальних демократичних, ринкових і державних інститутів. У багатьох випадках поступово формальні приписи, що мали б регулювати певні сфери взаємодії, взагалі втрачають значення для акторів, а різна швидкість перетворень формальних і неформальних інститутів призводить до *створення і консервації стійкої і одночасно неефективної інституційної структури*. Через це відбувається деінституціалізація демократії, виникають дисфункції у національних системах державного управління.

З іншого боку, неформальні правила у суспільствах, що трансформуються, поліпшують людські відносини в ситуаціях невизначенності. Серед них є такі,

що дісталися у спадок від минулих часів, а деякі виникають як спонтанна реакція на нові умови і відповідають тенденціям розвитку суспільства. Якщо вони в ході довгострокової практики взаємовідносин або широкого розповсюдження виявляються більш ефективними, ніж існуючі правила, то можуть згодом трансформуватися в формальні інститути. І навпаки, ефективний набір формальних правил робить ефективним і неформальні правила. Саме так відбувалося історичне формування та зміна багатьох західних інститутів демократії. Проте, на доведення ефективності тих або інших політичних норм, правил та інститутів, їх відповідності наявним соціокультурним умовам потрібен час, якого завжди не вистачає реформаторам. Тому, інституційне будівництво повинно спиратися на глибокий науковий аналіз історичного і сучасного світового досвіду, постійний моніторинг ефективності функціонування певних норм і, особливо, імплементованих ззовні інституційних структур, а також враховувати інституційні інновації, що виникають у сфері неформальних громадянських і політичних відносин.

Останнім часом в політико-інституційній системі України з'явилося чимало структур і організацій, які мають *напівформальну інституційну природу*. Це, наприклад, волонтерські об'єднання, громадські ради при різних органах державної влади, які вважаються інструментом захисту прав і свобод людини, співпраці громадянського суспільства із владою і контролю за нею [4, 8, 11]. Подальший науковий аналіз діяльності таких структур повинен дати відповідь щодо перспектив їх перетворення у політичні інститути «другого порядку», імплементовані в систему політичної влади або посилення їх деліберативної (дорадчої) функції як елемента противаги офіційній владі.

Основні поняття та категорії

Інститути демократії – це впорядковані та відносно сталі форми організації взаємодії між органами державної влади та громадськістю, які просувають конвенційно прийняті норми, правила, які її регламентують у різних сферах суспільного життя, виходячи із добровільної згоди більшості

членів суспільства. Серед них найважливішими вважаються інститути багатопартійності, парламентаризму, опозиції, загальних таємних і прозорих виборів, інститут омбудсмена тощо.

Політико-інституційний дизайн можна розуміти як певний набір, внутрішнє сполучення і структурування політичних інститутів, під час якого політична система у зовнішньому середовищі отримує закінчений вираз і сприймається як єдине ціле. У такому розумінні поняття «інституційний дизайн», «інституційна модель» та «інституційна конструкція» виступають як синоніми.

Інституційні запозичення – перенесення зразків інститутів і їх впровадження у новому середовищі. Можуть запозичуватись зміст або алгоритм дії інституту з урахуванням умов місцевого середовища під час його впровадження, або, навпаки, лише формальна, зовнішня складова інститутів.

Неформальний інститут – результат спонтанної еволюції суспільства або вільного вибору інституційних норм учасниками угоди. Найчастіше вони засновані на релігійних, ідеологічних та емоційних факторах і забезпечуються внутрішніми настановами людини або неорганізованим контролем з боку суспільства. Крім цього, неформальні інститути визначають ставлення індивідів до різних варіантів формальних інститутів, пропонованих державою.

Неформальні правила – це суспільні умовності і кодекси поведінки; прийняті способи інтерпретації формальних документів, символи загальної для членів організації ідентичності, особливості мови або дискурсу, єдині онтологічні, ціннісні уявлення, стійкі поведінкові стереотипи і т. д.

Пара-інститути – (*пара – поза чимось, навколо чогось*) інститути, які виникають поза формальною системою права і, як правило, використовуються різними впливовими групами у своїх утилітарних інтересах.

Субститути – функціональні замітники неефективних формальних інститутів.

Підривні інститути – механізми, які виникають під формальною оболонкою та буцімто покликані забезпечувати демократію та верховенство

права, проте фактично руйнують інститути зсередини, або навіть перетворюють у повністю протилежні явища. Відбувається систематичне «псування» інститутів в ході як інституційного будівництва, так і їхньої подальшої еволюції.

Питання для самостійного вивчення та обговорення

1. Що таке інституційний дизайн в політиці і як це поняття співвідноситься із поняттям «конституційний дизайн», «конституційний лад» і політико-інституційна система? Які суб'єкти, на вашу думку, стали «інституційними дизайнерами» в Україні?

2. Визначіть низку запозичених (імпортованих) політичних інститутів в Україні. На прикладі одного з них проаналізуйте причини його дисфункцій. Серед них можуть бути такі: нестача матеріальних засобів або підготовлених кадрів, організаційна недосконалість; неясність цілей інституту, невизначеність функцій, падіння його престижу та авторитету; втрата такої істотної якості інституту як деперсоналізація діяльності, що призводить до зміни його функцій залежно від інтересів окремих осіб, їх суб'єктивних якостей тощо.

3. Які критерії покладено Г. Хелмке і С. Левицькі в основу розрізнення формальних і неформальних політичних інститутів? Як відбувається їх взаємодія в Україні?

4. Які основні наслідки має процес неформальної інституціалізації? Чи завжди неформальні інститути заважають стабільності політико-інституційної структури суспільства? Які позитивні функції можуть виконувати неформальні відносини, практики та інститути у сталих демократіях і перехідних суспільствах?

5. Дослідники пострадянських політичних трансформацій відзначають, що частина неформальних інститутів є спадщиною колишніх часів, а інша обумовлена сучасними чинниками невдалого інституційного будівництва. Розгляньте цю проблему щодо української політичної реальності, наведіть приклади успадкованих і новоутворених неформальних політичних практик та інститутів.

6. Якій зміст вкладається у поняття «субститути», «підривні» та «пара-інститути»? Наведіть приклади і проаналізуйте їх роль в сучасній українській політиці.

7. Що таке «напівформальні» інститути? Як відбувається процес формалізації неформальних інститутів? Чи спостерігається він у сучасній українській політиці та у якому вигляді?

Практичні завдання

1. На основі аналізу змін до Конституції України з'ясуйте характер трансформації основних елементів її політико-інституційного дизайну, у першу чергу, форми правління. Спробуйте оформити свою розвідку у графічному вигляді.

2. Досліджуючи імовірний вплив неформальних інститутів на розвиток політичних систем, Г. Хелмке і С. Левітські пропонують розрізнити додаткові (complementary), акомодацийні, конкурентні та замісні (substitutive) інститути. Виходячі з цієї типології, зробіть аналіз ролі окремих неформальних інститутів у політичних трансформаціях в Україні. Результати роботи оформіть у вигляді таблиці.

3. Аналізуючи політико-інституційні дисфункції у Росії, А. Мельвіль і його колеги [16] намагаються відшукати відповідь на питання: «Чому в посткомуністичних автократіях погані інститути?». Спробуйте застосувати систему аргументації даних авторів щодо України або інших пострадянських країн. Свої думки викладіть у вигляді наукового есе.

4. Знайдіть емпіричні дані та аналітичні висновки щодо діяльності Громадських рад при виконавчих органах влади (у своєму місті) або Громадської ради з питань люстрації при Міністерстві юстиції України. Чи виправдовують вони суспільні очікування щодо посилення громадського контролю за владою, її очищення й трансформації у бік відкритості? Опрацюйте матеріал у вигляді наукової статті або аналітичної записки.

Тему ІНДЗ

1. Конституційні реформи в Україні: особливості, етапи, результати і перспективи.
2. Конституційний процес в Україні у світлі новоінституційних теорій: дилеми спільних дій заради справедливих правил (Е. Остром).
3. Еволюція форми правління як елемент змін у політико-інституційному дизайні України.
4. Корупція як неформальний інститут: політологічний аналіз українських реалій.
5. Політичні партії та вибори в Україні: інститути або субститути?
6. Інститут люстрації: світовий та український досвід.

Список рекомендованої літератури

1. Алмонд Г. Артикуляция интересов [Електронний ресурс] / Г. Алмонд, Дж. Пауелл, К. Стром, Р. Далтон. – Режим доступу: <http://pavroz.ru/almon-articulation>
2. Будко Д. А. Неформальные политические практики: проблемы концептуализации. Издательство «Грамота». – 2013. – № 5 (31), часть 2. – Режим доступа: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2013_5-2_05.pdf
3. Бунецький Л. Л. Інституційні іновачії періоду демократичного транзиту України [Електронний ресурс] / Л. Л. Бунецький. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_97/p_042_047.pdf
4. *Влада і суспільство: діалог через громадські ради* [монографія] / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. [та ін.]; за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. – К.: ПАЛИВОДА, 2011. – 148 с.
5. *Воронянський О. В. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі* // Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 1 – С. 15–28.
6. *Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике.* // «Полис». – 2003. – № 4.

7. Гельман В. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / В. Я. Гельман // Политика. – 2010. – № 2. – С. 6-24.

8. Горелов Д. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. / Д. Горелов. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.

9. Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / под ред. С. В. Патрушева. – М.: ИСП РАН, 2006. – 586 с.

10. Іщенко І. В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості: монографія / І. В. Іщенко. – Дніпропетровськ: Інновація, 2015 – 306 с.

11. Козачук М. Б. Нові види волонтерства в Україні як відповідь на виклики часу / М. Б. Козачук // Вісн. НТТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2016. – № 1/2 (29/30). – С. 52-57.

12. Козьма В. В. Політичні інститути сучасної представницької демократії / В. В. Козьма // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія . – 2013. – Т. 21, Вип. 23(4). – С. 29–33.

13. Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес / О. Крисенко // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25). – С. 58–62.

14. Лазарев Е. А. Политическая коррупция: объясняя природу постсоветских трансформаций/ Е. А. Лазарев // Полис: Политические исследования. – 2010. – № 2. – С. 106-121. – Режим доступа:

<http://www.politstudies.ru/fulltext/2010/2/9.pdf>

15. Мейнверінг С. Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння // Демократія: антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 834–860.

16. Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К., Миронюк М. Г. «Царь горы», или почему в посткоммунистических автократиях плохие институты // Полис. – 2013. – № 2. – Режим доступа: <http://politstudies.ru/arch/2013/2/10.htm>

17. *Мовчан У. І., Работягова І. В.* Статусно-рольові особливості інституту президента на ринку влади // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 885: сер. «Питання політології», вип. 16. – С. 89 – 97.

18. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – С. 68.

19. *Олейник А. Н., Стрелкова О. В.* Перенос репертуара колективних дій на українську почву: Майдан 2013 // Політична концептологія. – 2014. – № 2. – Режим доступу: <http://politconcept.sfedu.ru/2014.2/09.pdf>

20. *Павленко І. А.* Інститут внутрішньопартійної демократії як чинник формування ефективної моделі державної влади / І. А. Павленко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4(9). – С. 16-23.

21. *Пащенко В. І.* Між консолідацією та симуляцією демократичних інститутів // Вісник Дніпропетровського університету. Політологія. – 2016. – № 2. – С. 19-28.

22. *Петров П. Г.* Чинники демократизації політичних інститутів у контексті модернізаційних процесів / П. Г. Петров // Науковий вісник Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки. – Серія: Міжнародні відносини. – 2017. – № 10 (359). – С. 170-174.

23. *Півторак І. О.* Формальні і неформальні інститути в ліберальних демократіях / І. О. Півторак // Наукові праці ОНАЗ ім. О. С. Попова. – 2004. – № 3. – С. 132-133.

24. *Рибій О.* Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності / О. Рибій // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 34–42.

25. *Стойко О. М.* Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах / О. М. Стойко. – Київ: «Логос», 2016. – 416 с.

26. *Хелмке Г., Левітські С.* Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований // Прогнозис. – 2007. – № 2. – С. 188-211.

ТЕМА 7. Вектори політичної трансформації та перспективи формування нового інституційного порядку в сучасній Україні

План

1. Характер і напрямки трансформації політичного режиму в Україні у світлі зарубіжних і вітчизняних концепцій та оцінок.
2. Моделі інституційних порядків відкритого і обмеженого доступу як інструмент аналізу української політичної реальності.

Короткий зміст теми

1. Головні вектори суспільно-політичного розвитку України було визначено у середині 1990-х у Преамбулі її Основного закону. Відтоді і досі демократія, втілена в її західноєвропейських та північноамериканських зразках, залишається бажаною метою політичної трансформації. Спостереження за складними суспільними процесами, що відзначають суто український «шлях до демократії», на разі складають величезний арсенал зарубіжних і вітчизняних наукових розвідок.

Як зауважує відомий фахівець з питань режимних змін Ю. Мацієвський, випадок України є цікавим, щонайменше, у двох аспектах. По-перше, зигзагоподібна траєкторія політичних змін в Україні значно відрізняється не лише від шляху країн Центральної та Східної Європи, а й від більшості пострадянських держав. У цьому сенсі Україна відрізняється не тільки від Росії чи Білорусі, які опинилися у пастці авторитаризму, але й від Грузії та Молдови, які досягли більших успіхів на шляху реформ [12].

Разом з тим варіативність траєкторій даного політичного процесу в Україні та його підсумків, навіть проміжних, вже не один раз змушували науковців змінювати свої теоретичні побудови та висновки [31]. У першу чергу це стосується соціального еволюціонізму, чий реліктовий вплив зберігається, зокрема, в теоріях модернізації, на яких базувалися спроби реформування багатьох незахідних суспільств. У рамках цієї парадигми мислення параметри

розвитку українського суспільства здебільшого зіставляються із суспільствами демократичних країн Заходу, а вектори її політичної трансформації оцінюються з точки зору наближення до певного демократичного ідеалу. Проте, як слушно зауважують окремі дослідники, не враховується той факт, що у глобальній ієрархії взаємозалежностей Україну слід порівнювати не стільки з ними, скільки з країнами Латинської Америки, до яких вона значно ближче за типом свого розвитку – залежного або навздогінного [34]. Тому деякі вітчизняні науковці попереджають про небезпеку «латиноамериканізації» України, що у контексті нашої теми означає модель «безкінечного демократичного транзиту» [25].

Важливим поштовхом для переусвідомлення демократії як бажаної мети України можуть стати критичні праці зарубіжних авторів, які вбачають у західних політиях своєрідні елементи «*пост-демократії*», а світові тенденції демократичного розвитку пов'язують із зростанням «*неліберальних демократій*» [1; 6].

Еволюціонізм, притаманний раннім концепціям транзитології, теж дістав критики на початку 2000-х років. Помітний поворот у розумінні транзиту як поетапного руху до демократії зробили статті Т. Корозерса. Його ідеї стосовно «сірої зони», у якій опинилася більшість країн пострадянського простору, поставили питання про те, чи не може транзит призвести до формування усталених політичних режимів, які не відповідають рисам ані демократії, ані авторитаризму в їх класичному прояві [3].

Найбільш уживані в літературі поняття – «*сіра зона*» (Т. Карозерс) [3], «*дефектна демократія*» (В. Меркель) [14], «*змагальний авторитаризм*» (С. Левітські, Л. Вей) [35] чи «*патронатний президенціалізм*» (Г. Хейл) [33] допомагають зрозуміти механізми відтворення та функціональні вади гібридних режимів. Фундаментальний виклад концепції гібридних режимів здійснено вітчизняним політологом Ю. Мацієвським [13].

Докладно проаналізувавши відповідні праці у своїй докторській дисертації та монографії 2016 р., Ю. Мацієвський визначає таке: «Якщо західні автори беруть до уваги цілий спектр чинників і інтерпретують їх з різних поглядів, то в

Україні сформувалося два підходи щодо вектора трансформацій політичного режиму. З одного боку, існує думка, що політичні зміни, хоч і з затримками, але відбуваються у напрямі демократії (В. Бортніков, А. Гальчинський, О. Гарань, В. Горбатенко, А. Колодій, О. Новакова, Ф. Рудич, О. Романюк, Р. Павленко). З іншого боку, зміни людей без зміни визначальних «правил гри» пояснюють інверсійною логікою посткомуністичних трансформацій (Є. Головаха, С. Лінецький, О. Фісун, О. Крисенко, В. Полохало), яка рух до демократії ставить під великий сумнів» [13].

Слід зауважити, що *концепція «неопатрімоніалізму»*, розроблена О. Фісуном, достатньо глибоко розкриває ті особливості політичного розвитку України та інших пострадянських держав, які не попали у поле зору багатьох транзитологів. Тому вона вважається певною альтернативою транзитологічним інтерпретаціям політичної трансформації країн цього регіону [32]. Оригінальне пояснення циклічного характеру пострадянських політичних трансформацій надає концепція «патронажного президентства» [33].

Отже, наразі існує чимало зарубіжних та вітчизняних концепцій стосовно причин і результатів політичних трансформацій в Україні, які відбуваються більш ніж чверть століття. Багатьом з них вдалося прояснити специфіку цих процесів, висхідним вектором яких був рух від колишнього тоталітарно-авторитарного ладу до демократії. Проте, зважаючи на суттєві зміни глобальних умов функціонування зазначених режимів, а також появу нового науково-теоретичного та емпіричного арсеналу порівняльних досліджень, визначати вектори суспільних перетворень за допомогою спрощеної лінійної шкали не уявляється доцільним.

2. Одним з шляхів дослідження політичних трансформацій в Україні є відносно новий і поки що маловідомий серед вітчизняних політологів *постінституційний підхід*, розроблений Д. Нортом і його колегами Д. Уоллісом та Б. Вайнгасом. Вони надали певну концептуалізацію основних характеристик і успішних, і менш розвинених суспільств. В своєму міждисциплінарному

дослідженні американські автори виокремлюють два *основні типи соціальних порядків* – *природної держави та порядку відкритого доступу* [16, 17].

Фундаментальна проблема забезпечення соціального порядку вимагає обмеження насилля. Більшість суспільств, які були раніше чи існують зараз, є «природними» суспільствами, що стримують насилля політичними діями у сфері економіки, створюючи можливості отримання ренти для обмеженого кола осіб. Природна держава вирішує проблему насилля у спільноті завдяки створенню пануючої коаліції, представники якої здатні утримувати монополію на застосування сили на певній території, чим і окреслюються межі їхньої юрисдикції. Природна держава обмежує доступ до ресурсів (землі, продуктивних сил, капіталу тощо) або контролю над певними видами діяльності (торгівлею, релігією, освітою), надаючи його тільки представникам елітних верств. Обмежений доступ уможливорює створення ренти для невеликого кола осіб, які, натомість, зобов'язуються сприяти режиму щодо виконання його функцій. Інакше кажучи, природна держава ґрунтується на засадах принципової нерівності між людьми та ігнорування думки громадян щодо політичного устрою. Політичні еліти закріплюють за собою право на отримання ренти шляхом підтримки міжособистісних зв'язків і вибудовування окремих соціальних ієрархій, що впорядковують доступ до ресурсів. Природним державам не властиве верховенство права, знеособлені правові відносини та гарантія прав власності.

На відміну від природних держав, порядок відкритого доступу містить іншу логіку контролю проблем насильства й організації соціального життя. За цією логікою створюються потужні, консолідовані військові та поліцейські організації, підвладні політичній системі. Політична система, у свою чергу, обмежена інститутами, що створюють перешкоди для нелегітимного застосування насильства з боку держави. Збереження влади політичною партією чи коаліцією партій принципово залежить від їх підтримки з боку широких верст населення. Контроль над політичною системою відкритий для будь-якої групи згідно з формальними конституційними засобами.

З позицій зазначеної концепції Україну скоріше можна віднести до типу природних держав, які гіпотетично спроможні рухатися у напрямку порядку відкритого доступу. Проте, наукові розміркування з цього приводу ще тільки починаються [20].

Українське суспільство наразі має вирішувати складні завдання, поставлені ще відпочатку її незалежного розвитку. При цьому одночасність утвердження державності, збереження єдності й незалежності країни і необхідність прискорення демократизації всіх процесів на практиці призводить до появи значних суперечностей [18]. У даному контексті професор А. Колодій відзначає, що «на попередніх етапах розвитку України протягом років незалежності до неуспіху призвела трансформація без модернізації, половинчастість *замін* та викривлення *змін*, повернення і насадження архаїчних соціальних форм, про які часто пишуть як про феодальні. Тож, враховуючи власний негативний досвід, маємо тепер не випустити з-під уваги необхідність завершення революції (перезаснування) шляхом доведення до кінця необхідних замін і трансформацій і продовження та закріплення їх реформами, спрямованими на модернізацію» [4].

Отже, більшість вітчизняних дослідників згодні вважати, що результати політичної трансформації в Україні можна розцінювати лише як проміжні. Це виносить на порядок денний як питання про можливі перспективи її подальшого політичного розвитку, так і певні нові дослідницькі завдання.

Основні поняття та категорії

Дефектна демократія (нім. *defekten Demokratie*, англ. *defective democracy*) – поняття, яке ввів у науковий обіг для *конституційно-правового* виміру нових недосконалих демократій німецький політолог Вольфганг Меркель. Дефекти демократії – це відхилення від стандартів демократичного врядування, скопійованих з сучасних політичних систем ліберально-конституційних демократій.

Змагальний авторитаризм (Competitive Authoritarianism) – політичний режим, у якому існують формальні демократичні інститути і опозиція, але влада часто порушує правила гри на свою користь. Тому цей режим не відповідає мінімальним вимогам демократії. Приклади: Росія (В. Путін), Україна (Л. Кравчук, Л. Кучма), Мексика, Армения (за Стівеном Левітськи та Люканом Весм).

Неопатримоніалізм (lat. *patrimonium* – вотчина, отчина) термін, що характеризує особливий тип організації публічної влади і відносин з її приводу, в якому синтезовані елементи традиційного патримоніального панування сучасними практиками.

Патримоніальне панування (англ. *authority, patrimonial*; німецька *Herrschaft, patrimoniale*) – форма традиційного панування (за М. Вебером), за якої, на відміну від патріархального панування, володар володіє більшою свободою дій, меншою мірою обмежений традицією; при цьому виникає апарат управління, особисто залежний від нього.

Патронажне президентство – режим, за якого влада належить безпосередньо обраному народом президенту, і ця влада пов'язана не лише формальним, але й з величезним неформальним авторитетом, заснованим на широких патроно-клієнтських відносинах та безпринципній політиці партійного керівництва.

Політичний порядок обмеженого доступу – такий суспільний і політичний лад, в межах якого стримування насильства досягається за допомогою політичних і соціальних домовленостей володарів та еліт з метою створення рент. Це дає змогу знизити невизначеність взаємодії, хоча й не в останню чергу за рахунок обмеження здатності груп утворювати політичні, економічні, соціальні, військові та інші організації для участі у суспільному житті.

Політичний порядок вільного доступу – такий суспільний і політичний лад, в межах якого стримування насильства є виключною прерогативою держави у вигляді відповідних військових і поліцейських структур. Будь-які

інші організації не мають права на застосування насилля. Такий лад підтримується за допомогою інститутів, завдяки яким існують вільний доступ і конкуренція. Політика в ПВД також пов'язана з балансуванням інтересів впливових сторін, проте які-небудь серйозні загрози насильницької зміни державного ладу відсутні.

Порядок вільного доступу сприяє економічним, політичним і соціальним групам, які переслідують власні інтереси та здійснюють тиск на уряд з метою змін. За наявності відповідних конституційних інститутів сильні приватні організації допомагають слідкувати за тим, як уряд використовує війська і поліцію.

Питання для самостійного вивчення і обговорення

1. Ознайомтеся з роботами А. Колодій стосовно характеру і напрямків режимних трансформацій. З'ясуйте, які етапи виокремлює авторка на цьому шляху і які аргументи висуває, називаючи український транзит «загальмованим».

2. Однією з пояснювальних концепцій пострадянських трансформацій, альтернативних транзитологічному підходу, є концепція «неопатрімоніалізму» О. Фісуна. Зокрема, автор робить не зовсім втішні висновки щодо демократичних перспектив неопатрімоніальних режимів. Визначте риси неопатрімоніального володарювання в сучасній Україні та сформулюйте власну точку зору щодо прогностичних можливостей даної концепції.

3. Визначивши демократичний вектор свого політичного розвитку, українське суспільство загалом залишається у полоні певних міфів щодо реалій цього режиму. Втім, навіть американські та західноєвропейські фахівці вказують на те, що під впливом ускладнення сучасних суспільств демократія відчуває значні еволюційні ризики (Д. Дзоло) і трансформується у «пост-демократію» (К. Крауч). Що мають на увазі зазначені автори і чи варто врахувати їх міркування у процесі демократизації України?

4. Ознайомившись з роботою Стівена Левітськи та Люкана Вея, визначте головні риси режиму змагального авторитаризму. Чи можна застосувати таке визначення щодо сучасного політичного режиму в Україні? Аргументуйте вашу думку.

5. Запропонуйте два-три сценарії подальших змін політико-інституційної сфери в Україні, спираючись на альтернативні або взаємодоповнюючі концепції вітчизняних авторів. Які можливі наслідки в кожному зі сценаріїв ви можете спрогнозувати? Обґрунтуйте свою позицію.

6. Проаналізуйте суть функцій окремих політичних інститутів, політичних органів, апаратів управління, установ. Яким чином у кожному з них матеріалізує себе примус? В цьому примусі більше сили права, сили волі людських дій, сили інтересу, сили ідеології, чи якихось інших?

Практичні завдання

1. Деякі вітчизняні фахівці вважають, що для подолання інституційної кризи в Україні необхідне: 1) визнання соціокультурного різноманіття та 2) відображення його в інституційному дизайні політичної системи України. Яким чином, на вашу думку, це можна зробити? Якою вам уявляється ідеальна модель політико-інституційного дизайну? Зробіть обґрунтовану характеристику такої моделі та додайте, якщо це можливо, її схематичне зображення.

2. Згідно з сучасними науковими поглядами, головною характеристикою режиму виступає політичний порядок, як здатність високоінституціоналізованої політичної системи зберігати свою якісну визначеність шляхом залучення нових груп у політику в такий спосіб, щоб вони діяли у відповідності з уже прийнятими в суспільстві нормами та цінностями. Скориставшись даним визначенням, проаналізуйте сучасний політичний режим в Україні та відомі вам терміни, що застосовують до нього зарубіжні й вітчизняні фахівці. Які з цих термінів, на вашу думку, найбільш адекватно відображають характер українського політичного режиму? Зробіть у конспекті невеличкий словник таких термінів і використайте його у своєму виступі на семінарі.

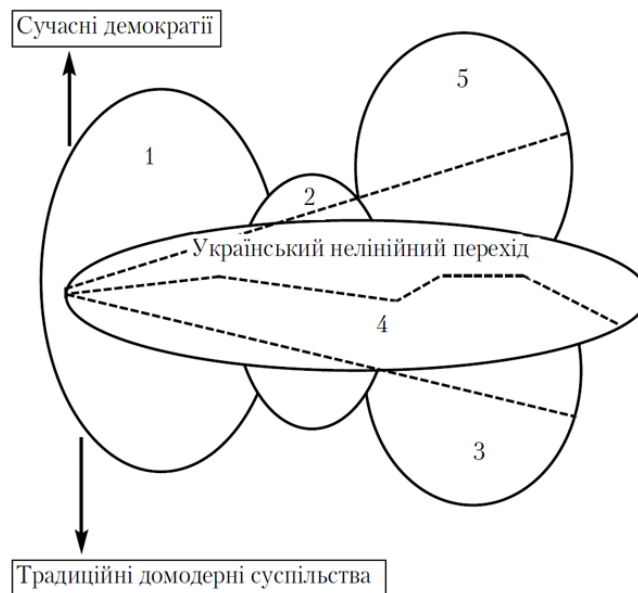
3. Британською неурядовою організацією «Policy Exchange» розроблені індикатори зміни режиму. Фахівці цього центру запропонували сім індикаторів зміни режиму, сформульовані у формі питань, які дають можливість перевірити, наскільки і чи взагалі змінився політичний режим у тій чи іншій країні.

Індикатори зміни режиму

- 1) Наскільки успішно і повно усунуто вище керівництво колишнього режиму?
- 2) Які якісні зміни відбулися всередині колишніх підтримуючих структур? (вищий рівень бюрократії, збройні сили, представники судової гілки влади).
- 3) Чи були подолані соціальні, політичні та економічні наслідки існування колишнього режиму?
- 4) Чи з'явилася нова структура еліт і як вона співвідноситься з первинними цілями зміни режиму?
- 5) Чи відбулося розосередження економічної влади?
- 6) Чи було відчутне зростання громадянського суспільства?
- 7) Чи встановлені вільні та чесні вибори, нова Конституція, незалежна та ефективна система управління? [13, с. 277-278]

Скориставшись цими індикаторами, проведіть аналіз однієї з *критичних точок* політико-режимних трансформацій і зробіть власні висновки.

4. У статті «Загальмована трансформація і майбутнє української мрії про демократичну правову державу» академік А. Колодій надала обґрунтування і концептуалізацію етапів розгортання політичної трансформації в Україні в контексті інших суспільних змін, а також ідентифікацію типів тих політичних режимів, риси яких були найбільш помітними на кожному з цих етапів, включно з нинішнім. Це, на її думку, дає підстави для деяких гіпотетичних суджень про можливі альтернативи розвитку політичної системи України в майбутньому. На малюнку, що наведений у статті А. Колодій, показана траєкторія посткомуністичної трансформації в Україні (по 2013 рік включно) .

<http://political-studies.com/wp-content/uploads/2013/09/2013-09-30-illustration-1.gif>

Розібравшись у поясненнях і аргументації автора статті, сформууйте свої коментарі стосовно причин нелінійності українських пострадянських трансформацій. Застосуйте свої знання інших підходів або аналітичних схем щодо з'ясування чинників такого розвитку суспільно-політичних процесів в Україні. Зробіть коротку доповідь із використанням наведеного малюнку.

5. Прибічник теорії раціонального вибору Дж. Цебеліс [36] запропонував концепцію вето-гравців, згідно з якою ступінь політичної стабільності визначається: 1) кількістю «вето-гравців»; 2) розмірами ідеологічної дистанції, яка їх розділяє, 3) ступенем внутрішньої згуртованості «вето-гравців». Спробуйте застосувати основні ідеї цієї концепції щодо проблеми політико-інституційних реформ або збереження наявного інституційного порядку в Україні.

6. Визначте риси патронажного президентства (за Г. Хейлом) і знайдіть їх відображення у новітній політичній історії України. З'ясуйте, чому Г. Хейл вважає «кольорові революції» не стільки винятком, скільки закономірним наслідком даної системи правління. Чи погоджуєтеся ви з висновками автора? Аргументуйте власну думку.

7. Відомий вітчизняний політолог Ю. Мацієвський вважає, що вектор українського транзиту має зигзагоподібний вигляд – від змагального чи електорального авторитаризму часів Кучми, через «дефектну демократію» президентства Ющенка до «квазі-авторитаризму» Януковича [12, 13]. Він пропонує порівнювати ідеальний тип авторитарного режиму з тим, що ми мали в Україні станом на середину 2011 р. за такими ознаками:

Ознаки консолідованого авторитарного режиму	Наявність / Відсутність
концентрація і централізація влади в руках однієї політичної сили	так
відсутність верховенства права (Rule of Law) і вибіркоче використання закону (Rule by Law)	так
постійне намагання обмежити громадянські права і свободи та діяльність опозиції	так
слабке “громадянське суспільство”	частково
маніпульовані вибори	частково
непрозоре прийняття політичних рішень невибраними чиновниками	частково
низька масова, але прихована висока елітарна політична конкуренція	частково
керівництво є самопризначеним або навіть вибраним, але таким, що не може бути зміненим громадянами в результаті вільних виборів	ні
невизначений час повноважень правителя чи правлячої партії забезпечення політичної стабільності контролем над і підтримкою військових	ні

Ю. Мацієвській наводить аргументи щодо неможливості встановлення в Україні консолідованого авторитарного режиму. Чи погоджуєтесь ви з висновком автора?

Скористувавшись методологією аналізу даного автора, визначіть характер політичного режиму в Україні сьогодні.

8. На основі універсальних ознак моделі порядку відкритого і обмеженого доступу (за Д. Нортон) опрацюйте головні критерії порівняння цих моделей і застосуйте їх для характеристики сучасного політико-інституційного порядку в Україні. Що, на вашу думку, може сприяти руху країни у напрямку відкритості? Надайте свої пропозиції.

Тему ІНДЗ

1. Циклічність політичних трансформацій та роль революцій в Україні з позицій концепції «патронажного президентства» (за Г. Хейлом).
2. Неопатрімоніальні засади політичного режиму в Україні та перспективи його еволюції (за концепцією О. Фисуна).
3. Гібридність як риса політичного режиму України: можливості виходу з «пастки» (за Ю. Мацієвським).
4. Тенденції демократизації та дедемократизації у пострадянській Україні (за Ч. Тіллі) [30].
5. Риси порядків відкритого й обмеженого доступу в політичному житті України.
6. Політичний ринок в Україні: як інституціоналізувати політичну конкуренцію?

Список рекомендованої літератури

1. *Закария Ф.* Будущее свободы. Нелиберальная демократия в США и за их пределами. – М., 2004. – 330с.
2. *Жмеренецький О.* Як вибратися з інституційного дна – побудова нових «правил гри» в Україні. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/columns/2015/05/5/7065030/
3. *Карозерс Т.* Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 42-65 [Электронный ресурс] //Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/1/1749>
4. *Колодій А. Ф.* Парадигми змін і сучасний політичний процес в Україні / А. Ф. Колодій // IV Міжнародна наукова конференція “Соціальне прогнозування та проектування: модернізація політичної системи України” (м. Запоріжжя, 28 берез. 2014 р.). – Запоріжжя, 2014.
5. *Кольцов В. М.* Сучасні методологічні тенденції в порівнянні дизайну політичних систем // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 54.
6. *Крауч К.* Постдемократия. / К. Крауч. – М.: Высшая Школа Экономики (Государственный Университет), 2010. – 192 с.

7. Кушнар'ов І. В. Неформальна підривна інституціоналізація як характеристика української політики // Політичне життя. – 2018, 1. – С. 55-60.

8. Ланге Н. Україна не є правовою державою / Н. Ланге [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/5/67911.html>

9. Лисейко Я. Нереволуційні трансформації: вплив Революції Гідності на перетворення в українському суспільстві / Я. Лисейко // Сучасна Україна: конфлікт – трансформація – інтеграція: І Укр.-пол. наук. форум, Olsztyn-Львів, 18-19.12.2015 р. – Львів, 2016. – С. 88-94.

10. Лукавенко С. Институциональный дизайн президентских и полупрезидентских моделей политических режимов // ОЙКУМЕНА: Вып. 1. – Харьков: Константа, 2003. – С. 42-49.

11. Маєрсон Р., Роланд Ж., Милованов Т. Глибинні проблеми: Україні не обійтися без справжньої конституційної реформи. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2016/04/13/a-case-for-constitutional-reform-in-ukraine-ua/>

12. Мацієвський, Ю. (Y. Matsiyevsky) (2011) Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні. (*Involution of Constitutionalism and Quasi-authoritarian Regime in Ukraine*). «Вибори та демократія» (3). pp. 49-56. – Режим доступу: <https://eprints.oa.edu.ua/1118/>

13. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) / Ю. Мацієвський. – Чернівці : Книги-XXI, 2016. – 552 с.

14. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6-17; № 2. – С. 20-30.

15. *Напівпрезиденціалізм: Формальний та інституційний аналіз (уроки для України)*. Аналітична доповідь. – Київ: НІСД, 2014. – 38 с.

16. Норт Д. В тени насилія: уроки для обществ с ограниченным доступом к политической и экономической деятельности / Д. Норт, Дж. Уоллис, С. Уэбб, Б. Вайнгаст; пер. с англ. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 48 с. – Режим доступу: <http://downloads.pavroz.ru/files/Northdok.pdf>

17. Норт Д. Насильство та суспільні порядки. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Nasylstvo_ta_suspilni_poryadky.html
18. Обушна Н. І. Модернізація – сучасний тренд розвитку суспільства / Н. І. Обушна // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. – Х.: Вид-во Хар. РІ НАДУ “Магістр”. – 2015. – Вип. 3 (50). – С. 36-44.
19. Павлова Т. В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории / Полис. – 2008. – № 5. – Режим доступа: <http://www.civisbook.ru/publ.html?id=277>
20. Паламарчук М. О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти: монографія / М. О. Паламарчук; за ред. О. В. Литвиненка. – К.: НІСД, 2014. – 152 с.
21. Парлюк В. І. Політичні реформи в Україні: перехід від трансформації до модернізації // Грані № 1 (129) січень 2016. – С. 47-52.
22. Патрушев С. В. Гражданская активность: институциональный подход. Перспективы исследования. – «Полис. Политические исследования». – 2009. – № 6. – С. 24-32. – Режим доступа: <http://www.civisbook.ru/publ.html?id=652>
23. Петрухина М. А. Конституционный дизайн и консолидация демократии в странах третьей волны демократизации // Политическая наука. – 2014. – № 1. – С. 69-93.
24. Полищук А. С. Протогосударственное строительство и конституционный маятник в Украине // Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2015. – № 1(198). – Выпуск 33. – Режим доступа: <HTTP://CYBERLENINKA.RU/ARTICLE/N/PROTOGOSUDARSTVENNOE-STROITELSTVO-I-KONSTITUTSIONNYE-MAYATNIKI-V-UKRAINE>
25. Радченко О. В. Латинська Україна: нескінченність демократичного транзиту / О. В. Радченко // Теорія та практика державного управління. – 2008. – Вип. 3(22). – С. 1-8.
26. Розумний М. Виклики національного самовизначення / М. Розумний. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2016. – 196 с.

27. Рябчук М. Інституційний дизайн для «сірої зони» // Часопис «Критика»: Рік XII, число 09 (131). – Режим доступу: – <http://krytyka.com/ua/articles/instytutsiynny-dyzayn-dlya-siroyi-zony>

28. Сасс Гвендолін Конституційний процес в Україні: змінюючи фокус дебатів. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/konstytutsiynny-protses-v-ukrayini-zminyuyuchy-fokus-debativ/>

29. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. – 416 с.

30. Тилли Ч. Демократия / пер. с англ. – М., 2007. – Режим доступу: <http://libertynews.ru/node/1187>

31. Трач А. В. Варіативність векторів демократичної трансформації політичних систем країн пострадянського простору: Дис...канд. політ. наук: 23.00.02. – Одеса, 2016. – 277 с.

32. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 351 с.

33. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – С. 6-21.

34. Цимбал Т. Латиноамериканський і український виклики у порівняльній перспективі /Тарас Цимбал //Бернарду Сорж, Даніло Мартучеллі. Латиноамериканський виклик: соціальна згуртованість і демократія: пер. з португ. та англ. – Львів: Кальварія; Київ: Ніка-Центр, 2014. – 288 с.

35. Levitsky S., Way L. The Rise of Competitive Authoritarianism // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 2. –

<https://scholar.harvard.edu/levitsky/publications/rise-competitive-authoritarianism>

36. Tsebelis G. Veto Players: How Institutions Work. / G. Tsebelis. – Princeton University Press, 2002. – 320 p. - <https://www.twirpx.com/file/550404/>

IV. ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ТЕСТІВ ТА ІСПИТУ

1. Глобальні трансформації та нелінійність як головні ознаки сучасної суспільно-політичної реальності.
2. Політичні трансформації в Україні: специфіка і тенденції в контексті світових соціокультурних процесів.
3. Місце і роль політичної складової у процесах соціетальної трансформації українського суспільства.
4. Взаємозв'язок та відмінність понять «трансформація», «соціальна еволюція», «розвиток», «перехід» (демократичний транзит) та «модернізація».
5. Наукові підходи до пострадянських політичних трансформацій: порівняння пояснювального та прогностичного потенціалу.
6. Цивілізаційний вимір сучасного політичного розвитку України.
7. Лімітрофне положення української держави: вигоди й обмеження для реальної політики.
8. Концепція інституціональних матриць: ключові тези і принципи аналізу дихотомії «Захід-Схід».
5. Політичні трансформації в Україні у світлі концепції інституційних матриць.
6. Базові політичні та ідеологічні інститути в сучасній Україні.
7. Соціокультурні чинники політичних трансформацій в Україні.
8. Аксіологічний аспект соціокультурних і політичних трансформацій в Україні.
9. Вплив традицій на політичні відносини і реформи в сучасній Україні.
10. Етос культури й політичний менталітет українців у контексті мети наближення до Європи.
11. Евристична спроможність структурно-діяльнісного підходу щодо посткомуністичних трансформацій.
12. Рушійні сили і суб'єкти політичних трансформацій в Україні, їх потенціал і ресурси.
13. Новоінституціональний підхід: сутність та основні принципи аналізу політики.

14. Проблеми інституційних інновацій і запозичень в українській політиці.
15. Неформальні відносини, практики та інститути: зміст понять і критерії розрізнення.
16. Неформальні політичні інститути у сучасній Україні та їх вплив на характер політичних процесів.
17. Моделі взаємодії формальних і неформальних політичних інститутів: теорія та українська практика.
18. Корупція як неформальний інститут: політологічний аналіз.
19. Сутність сучасної української держави в контексті неоінституційних підходів.
20. Політичні партії в Україні: неоінституційний аналіз.
21. Поняття субститутів та їх роль в українській політиці.
22. Інститут виборів в Україні: чинники трансформації ролі та функцій.
23. Інститут президентства в Україні: еволюція та характерні риси.
24. «Патронажне президентство» і його вплив на характер пострадянського політичного розвитку.
25. Політичні пара-інститути: поняття, функції, роль в українському сьогоденні.
26. Інститут люстрації: досвід різних країн і українська модель.
27. Політичні та економічні інститути в Україні: взаємовплив і взаємодія.
28. Дилема ефективності та легітимності політичних інститутів в Україні.
29. Інститути прямої демократії в Україні та їх демократичний потенціал.
30. Закономірності інституційних змін та їх прояв в Україні (Є. Головаха).
31. Феномен «подвійної інституціоналізації» у перехідних суспільствах: причини, наслідки, сучасне становище.
32. Конституційний процес в Україні: характер, чинники впливу.
33. Український політико-інституціональний дизайн: етапи еволюції та сучасні риси.
34. Політико-режимні зміни в Україні у концепції «загальмованого» транзиту (А. Колодій).

35. Поняття та критерії інституціоналізації демократії: теорія та українські проблеми.
36. Процеси демократизації / дедемократизації в Україні (за Ч. Тіллі).
37. «Безформний плюралізм» і модель «домінуючої влади» як детермінанти політико-режимних змін в Україні (транзитологічне пояснення).
38. Патримоніалізм і неопатримоніалізм: зміст понять і чинники формування.
39. Неопатримоніальні риси політичного режиму в Україні (О. Фісун).
40. Природа і суб'єкти українських «майданів» в контексті новоінституційного підходу.
41. Інституційні «пастки» в українському політико-трансформаційному процесі.
42. Причини виникнення «пастки гібридності» в процесі політико-режимних трансформацій в Україні і перспективи її подолання.
43. Політичний порядок: поняття, співвідношення з соціальним порядком, теоретичні моделі.
44. Політичні порядки відкритого й обмеженого доступу: критерії порівняння й основні риси.
45. Політичний порядок як головна характеристика режиму в сучасній Україні: аналіз сучасного стану й перспективи трансформації.

V. ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ

1. Політичні процеси в Україні в контексті загальних суспільних трансформацій: взаємозв'язок і взаємообумовленість.
2. Лімітрофність України як сучасна проблема вибіру оптимальної зовнішньополітичної стратегії.
3. Інститути української політичної та ідеологічної матриці та їх вплив на сучасні політичні процеси.
4. Політичні трансформації в Україні у світлі соціокультурної парадигми аналізу.
5. Суб'єкти політичних трансформацій в Україні, їх функціональні ролі та ресурси.
6. Теорія неопатрімоніалізму (О. Фісун), її аналітичний та прогностичний потенціал стосовно України.
7. Політична трансформація України: проблеми інституційних запозичень та інновацій.
8. Алгоритм режимних змін в Україні: між «безформним плюралізмом» і режимом «домінуючої влади».
9. Політичні зміни як революція з позицій нового інституціоналізму: аналіз українських реалій.
10. Тенденції демократизації та дедемократизації в українському політичному житті (згідно з Ч. Тіллі).
11. Концепція «тропи залежності від попереднього шляху», її пояснювальний потенціал стосовно українських політичних перетворень.
12. Влада і власність: взаємодія політичних та економічних інститутів в Україні.
13. Дилема ефективності та легітимності політичних інститутів в Україні як «інституційна пастка».
14. Феномен «подвійної інституціоналізації» в політиці, причини виникнення і функціональна роль у перехідних суспільствах (Є. Головаха).

15. Неформальні інститути в українській політиці: природа, різновиди, наслідки розповсюдження.
16. Політичні субститути, причини і специфіка їх формування в Україні.
17. Політичні партії як інститут і субститут: світові та українські реалії.
18. Проблема політичної корупції та світовий досвід її подолання.
19. Нові форми контролю суспільства за владою, проблеми їх ефективності та інституціоналізації.
20. Демократія як «інституціоналізований конфлікт» (А. Пшеворський) та українські практики досягнення політичних компромісів.
21. Електоральний процес і вибори як політичний інститут в Україні.
22. Інститут люстрації: досвід європейських країн та український варіант.
23. «Пастка гібридності» як особливість режимних змін в Україні та шляхи її подолання.
24. Українська держава як головний політичний інститут: оцінка спроможності та ролі в суспільстві з позицій новоінституційного підходу.
25. Роль президентської «гілки влади» в українському інституційному дизайні.
26. Концепції «патронажного президентства» (Г. Хейл): порівняння пояснювального потенціалу щодо України і Росії (Білорусі, інших країн колишнього СРСР – за вибором).
27. Циклічний характер політико-інституційних процесів в пострадянській Україні: причини і наслідки (на прикладі конституційного процесу, зміни форм правління, моделі електорального законодавства тощо).
28. Деліберативна модель демократії в Україні: запит Євромайдану і реальні умови формування.
29. Проблеми політичної конкуренції та інституціоналізації спільних «правил гри» в контексті консолідації української демократії.
30. Моделі інституційних порядків відкритого і обмеженого доступу як інструмент аналізу української політичної реальності.

VI. ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Асемоглу Д., Робинсон Дж. А.* Экономические истоки диктатуры и демократии. – М.: Высшая школа экономики, 2015. – 512 с. – <http://instituciones.com/download/books/2781-ekonomicheskije-istoki-diktatury-demokratii.html>
2. *Бляхер Л.* Нестабильные социальные состояния. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 208 с. – Режим доступа: <http://www.read.in.ua/book210350/?r=23&p=415>
3. *Будон Р.* Место беспорядка. Критика теорий социального изменения. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 284 с. – <http://provetto.ru/entry/741653/>
4. *Данилов А. Н.* Переходное общество: Проблемы системной трансформации. – Мн., 1998.
5. *Дзоло Д.* Демократия и сложность: реалистический подход. М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 314 с.
6. *Динаміка політичного режиму в Україні* (прогнозний аспект) / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна; РФ НІСД у м. Харкові. – Х.: Золоті сторінки, 2011. – 116 с. <http://kh.niss.gov.ua/public/File/Doklad.pdf>
7. *Закария Ф.* Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; пер. с англ. – М.: Ладомир, 2004. – 383 с.
8. *Заславская Т. И.* Современное российское общество. Социальный механизм трансформации. – М. «Дело» 2004.
9. *Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России* / под ред. С. В. Патрушева. – М.: ИСП РАН, 2006. – 586 с.
10. *Крауч К.* Постдемократия / Колин Крауч; пер. с англ. – М.: Издательский дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 192 с.
11. *Культура имеет значение.* Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. / Под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. (Lawrence Harrison, Samuel Huntington (eds.) Culture Matters: How Values Shape

Human Progress. – New York: Basic Books, 2000.) – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – 320 с.

12. *Мартынов А. В.* Трансформация макросоциальных систем в постсоциалистическом мире. Методологический аспект. – М.: Комкнига, 2016. – 232 с. – Режим доступа: <http://docplayer.ru/27273647-A-v-martynov-transformaciya-makrosocialnyh-sistem-v-postsocialisticheskom-mire-metodologicheskij-aspekt.html>

13. *Мацієвський Ю.* У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) / Ю. Мацієвський. – Чернівці: Книги-XXI, 2016. – 552 с.

14. *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

15. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт: пер. з англ. І. Дзюб. – К.: «Основи», 2000. – 198 с.

16. *Норт Д.* В тени насилія: уроки для обществ с ограниченным доступом к политической и экономической деятельности / Д. Норт, Дж. Уоллис, С. Уэбб, Б. Вайнгаст; пер. с англ. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 48 с. – Режим доступа: <http://downloads.pavroz.ru/files/Northdok.pdf>

17. *Норт Д., Уоллис Дж., Вайнгаст Б.* Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2011. – 487 с. – Режим доступа: <https://www.twirpx.com/file/676383/>

18. *Олсон М.* Власть и процветание: перерастая коммунистические и капиталистические диктатуры / Мансур Олсон [пер. с англ.: Борис Пинскер; ред. Юрий Кузнецов]. – М.: Новое издательство, 2012. – 209 с.

19. *Паламарчук М. О.* Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти: монографія / М. О. Паламарчук; за ред. О. В. Литвиненка. – К.: НІСД, 2014. – 152 с.

20. *Патрушев С. В.* Институционализм в политической науке: этапы течения, идеи, проблемы. – Режим доступа: <http://pavroz.ru/files/patrushevinst.pdf>

21. *Питерс Б. Г.* Политические институты: вчера и сегодня // Политическая наука: новые направления. – М.: Вече, 1999. – С. 218-232.
22. *Полянъи К.* Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
23. *Романюк А. С.* Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
24. *Ротстайн Б.* Политические институты: общие проблемы // Политическая наука: новые направления. – М.: Вече, 1999. – С. 149-180.
25. *Стойко О. М.* Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – «Логос», 2016. – 416 с.
26. *Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка.* – К., 2004. – 244 с.
27. *Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень.* – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
28. *Сухонос В. В.* Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: Монографія. – Суми: ВДТ «Університетська книга», 2003. – 336 с.
29. *Тилли Ч.* Демократия / Ч. Тилли; пер. с англ. – М.: АНО „Ин-т общественного проектирования”, 2007. – 264 с.
30. *Фисун А. А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Харків: Константа, 2006. – 351 с.
31. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
32. *Шаповаленко М. В.* Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции. – Х.: ХНУВД, 2007. – 340 с.

33. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 416 с.

Додаткова

1. *Авксентьева Т. Г.* Соціополітичний інституційний дизайн українського суспільства в умовах змін // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології» –2010.– № 912. – Вип. 17. – Харків. – С. 89-93.

2. *Авксентьев А. О.* Неопатримониализм: теоретико-методологические засады та практичне втілення у політичних режимах // Вісн. ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології» № 984. Вип. 19. – 2011. – С. 77-82.
<http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/8986/2/Avksentyev.pdf>

3. *Александров Ю. И., Курдина С. Г.* Типы ментальности и институциональные матрицы: мультидисциплинарный подход // Социс. – № 8. – 2012. – С. 3-12.

4. *Алимова С. Б.* Парадигма «неопределенного будущего» как выражение турбулентного состояния современного мира // Грамота. Альманах современной науки и образования. – 2015. – № 4 (94). – С.19-21.

5. *Антонович Н. А.* Политические трансформации на постсоветском пространстве: парадигмы изучения и ключевые исследовательские проблемы // Социология. – 2007. – № 2. – Режим доступа:
<http://www.law.bsu.by/pub/11/ant6.pdf>

6. *Амельченко Н. А.* Демократизация в Украине: співвідношення ціннісних та інституційних змін / Н. А. Амельченко // Магістеріум. Політичні студії. – 2014. – Вип. 58. – С. 45-50.

7. *Афанасьева О. В.* «Открытое государство» в понятийной системе общественознания // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2014. – № 1. – С. 171-187.

8. *Бабенко С. С.* Трансформирующееся общество как тип общественного устройства // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного

суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Вид-чий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 20-25.

9. *Балалаева Д. Я.* Политические институты: блокирование или продвижение инноваций / Д. Я. Балалаева // *Полития. Журнал политической философии и социологии политики.* – 2012. – № 2. – С. 54–56. – Режим доступа: <https://publications.hse.ru/articles/66997741>

10. *Березовська-Чміль О. Б.* Концептуальні аспекти дослідження соціально-політичної трансформації: панорама політологічних студій // *Наук. вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* – Вип. 8. – 2012.

11. *Бойко О. А.* Ознаки неопатримоніальної політичної системи в сучасній Україні. – Режим доступу: <http://bulletin.uabs.edu.ua/store/jur/2012/138c1f1f4dee170e265187cb272334b7.pdf>

12. *Бойцова О. Ю.* Общественный договор – основа доверия к власти: легитимизация консенсусных стратегий в неоинституционализме // *Обозреватель.* – 2012. – № 4. – С. 50-58.

13. *Бондар С. С.* Відмінності опозиції як політичного інституту та форми суспільного протесту / С. С. Бондар // *Науково-теоретичний альманах «Грані».* – № 11/1 (127) листопад 2015. – С.65-70.

14. *Борисов Н. А.* Пятилетие «цветных революций»: последствия «навязанных размежеваний» // *Социология власти.* – 2010. – № 1. – С. 65–70.

15. *Борисов Н. А.* Институционализация института президентства и перспективы консолидации политических режимов на постсоветском пространстве // *Полития.* – 2011. – № 4(63). – С. 93–103.

16. *Борисов Н. А.* Трансформация институциональных оснований политической конкуренции в России и Украине // *Государство и общество в пространстве власти и политических коммуникаций. Политическая наука: ежегодник 2013.* – М.: РОССПЭН, 2013. – С. 108-123.

17. *Бродовская Е. В.* Козволюция институциональных и социокультурных составляющих трансформации политической системы современной России: Монография. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2009. – 212 с.

18. *Будко Д. А.* Неформальные политические практики: проблемы концептуализации // Изд-во «Грамота». – 2013.– № 5(31). – ч. 2. – С. 29-32. Режим доступа: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2013_5-2_05.pdf

19. *Бунецький Л. Л.* Інституційний дизайн сучасної української політики: криза ідентичності та конфлікт інтересів // Вісник СевНТУ. Сер.: Політологія. – 2013. – Вип. 145. – С.115-121.

20. *Бунецький Л.* Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут» // Вісник Львівського університету: зб. наук. праць. Сер. Філософсько-політологічні студії. – 2011. – Вип. 1. – С.140-148. – Режим доступу:http://filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/bunecyki.pdf

21. *Бунецький, Л. Л.* Трансформування інституційної системи політичних відносин та влади в державах пострадянського простору (на прикладі України) // Вісник Київського Національного університету. – 2007. – № 84–86. – С. 162-165.

22. *Валле В.* Корупція: роздуми після Майдану. – К.: Дух і Літера, 2015. – 280 с.

23. *Вельцель Х., Инглхарт Р.* Человеческое развитие и «взрыв» демократии: вариации изменения режимов среди 60 обществ // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №1. – С. 85-118.

24. *Влада і суспільство: діалог через громадські ради: монографія / Ю. Ж. Шайгородський, Т. С. Андрійчук, А. Я. Дідух [та ін.]; за заг. ред. Ю. Ж. Шайгородського ; Прогр. сприяння Парламенту П Ун-ту штату Огайо, Укр. центр політ. менедж. – К. : Паливода А. В., 2011. – 148 с.*

25. *Воронянський О. В.* Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі [Електронний ресурс] / О. В. Воронянський

//Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 1. – С. 15–28. – Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/j-pdf/cuc_2014_1_4.pdf.

26. *Гарань А.* Украина: плюрализм «по умолчанию», революция, термидор // Pro et Contra. – Май-август 2011. – Режим доступа:
http://carnegieendowment.org/files/ProetContra_52_62-77.pdf

27. *Гельман В. Я.* Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Полис. – 2007. – № 2. – С. 81-108.

28. *Гельман В. Я.* Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. – 2003. – № 4. – С. 6-25.

29. *Гельман В. Я.* Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15-29.

30. *Гилев А. В.* Политические трансформации на постсоветском пространстве: имеют ли значение «цветные революции»? // Полития. – № 2 (57). – 2010. – С. 107-121. – Режим доступа: http://www.politeia.ru/content/pdf/Politeia_Gilev-2010-2.pdf

31. *Головаха Є. І.* Закони інституціональних змін // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011, № 948. – http://www.sociology.kharkov.ua/docs/magazin/vesnik_soc/948.pdf

32. *Головаха Є., Паніна Н.* Основні етапи і тенденції українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.

33. *Горбатенко В.* Характеристика сучасного етапу політичної модернізації в Україні. – Режим доступу:
<http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/1/7.pdf>

34. *Дарден К.* Целостность коррумпированных государств: взяточничество как неформальный институт управления. – Режим доступа:
http://www.intelros.ru/pdf/Prognosis/02_2009/5.pdf

35. *Демчишак Р.* Наукові підходи до розуміння поняття «політичний інститут» / Р. Демчишак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2015.– вип. 27. – С. 9-14.

36. *Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект)* / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна. – Х.: Золоті сторінки, 2011. – 116 с. – Режим доступу: <http://kh.niss.gov.ua/public/File/Doklad.pdf>

37. *Долженков О.* Передумови авторитарної еволюції інституту президентства на пострадянському просторі освіта регіону. – 2013. – № 3. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1092>

38. *Дюгурова А. И.* Институционализация партийной системы: понятие и основные признаки. – Режим доступа: <http://publishing-vak.ru/file/archive-politology-2012-1/2-dyugurova.pdf>

39. *Еременко В. И.* Институционально-политический и социокультурный анализ современного парламентаризма // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. – 2014. – № 1. – С. 47-52.

40. *Жуковский А. Г.* Специфические парадигмальные черты институционализма и возможности его применения в политологии /Современные исследования социальных проблем: электрон. науч. журн. – 2012. – № 3. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/spetsificheskie-paradigmalnye-cherty-institutsionalizma-i-vozmozhnosti-ego-primeneniya-v-politologii>

41. *Зайцев А. В.* Институционализация диалога государства и гражданского общества и нормативная модель диалогической демократии (теоретико-методологический аспект) // Гуманитарные научные исследования. – 2014. – № 7. – Режим доступа: <http://human.snauka.ru/2014/07/7374>

42. *Зайцев А. В.* Институциональный дизайн публичной политики и институционализация диалога государства и гражданского общества // Политика, государство и право. – 2014. – № 7. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politika.snauka.ru/2014/07/1768>

43. *Заславская Т. И.* О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса // Кто и куда стремится вести Россию? Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2001.
44. *Зубрицька Д.* Інститут політичної опозиції в Україні / Д. Зубрицька // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2010. – Вип. 15. – С. 141–144.
45. *Ищенко И. В.* Політичні інститути в умовах нестабільності: аксіологічна складова // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2014. – Вип. 7.
46. *Кармадонов О. А.* Социальная коррупция как институциональная среда // Соц. – гуманитар. знания. – 2011. – № 6. – С. 242-250.
47. *Касымбеков М. Б.* Особенности института президентства в странах второго и третьего «эшелонов модернизации» // Соц.-гуманит. знания. – 2002. – № 3. – С. 247-267.
48. *Катаев С. Л.* Принципи концептуалізації поняття «трансформація суспільства» // Нова парадигма. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 29.
49. *Катаев С. Л.* Украина как “сателлитное” общество. – Режим доступа: <http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/chtenia/2002.pdf>
50. *Кирдина С. Г.* Институциональные матрицы и развитие России. – М.: ТЕИС, 2000.
51. *Кирдина С. Г.* Теория институциональных матриц: в поисках новой парадигмы // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2001. – Т. IV. – № 1. – Режим доступа: <http://www.old.jourssa.ru/2001/1/4bKirdina.pdf>
52. *Колодій А.* Революція, еволюція, трансформація: вибори 2004 і 2006 рр. як віхи на шляху становлення демократичної держави і політичної нації в Україні / А. Колодій // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної конференції. Ялта. 28-30 вересня 2006. – К.: 2007. – С. 26-34.

53. *Колодій А.* Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях // Вісн. Львів. ун-ту. – 2010. – Вип. 1. – С. 60-69.
54. *Колодій А.* Реформування чи перезаснування держави: які політичні зміни потрібні Україні? // Україна і світ: прагнення змін: Монографія / відп. ред. Наталія Висоцька. – К.: Дух і Літера, 2010. – С. 15-36.
55. *Колодій А.* Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) // Доповідь для міжнародної конференції “П’ятнадцять років Інституту Кеннана в Україні”. м. Одеса, 7-9 вересня 2012.
56. *Кризові тенденції у діяльності Верховної Ради України.* Аналітична записка. НІСД при Президентові України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1606/>
57. *Лазарев Е. А.* Коррупция и политическая нестабильность: институциональная перспектива / Егор Лазарев: Препринт М-16/10. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. – 28 с. – Режим доступа: http://www.hse.ru/data/2012/09/06/1241646258/preprint_lazarev.pdf
58. *Лазарев Е. А.* Политическая коррупция: объясняя природу постсоветских трансформаций // Полис. – 2010. – № 2. – С. 106-121.
59. *Ламажаа Ч. К.* Архаизация общества в период социальных трансформаций // Знание. Понимание. Умение. – 2011. – № 3. – С. 35–42.
60. *Ламажаа Ч. К.* Социальная трансформация // Знание. Понимание. Умение. – 2011. – № 1. – С. 262-264.
61. *Лейн Д.* «Цветная» революция как политический феномен / Дэвид Лейн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 16–38.
62. *Лукавенко С.* Институциональный дизайн президентских и полупрезидентских моделей политических режимов // ОЙКУМЕНА: Выпуск 1. – Харьков: Константа, 2003. – С. 42-49.

63. *Лясота Л.* Социальные сети и неформальные практики в политическом дизайне постсоветских обществ. – Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1312>

64. *Макух О.* Деінституалізація політичного: теоретико-методологічний аналіз // Вісн. Львів. Ун-ту. Серія: філософські науки. – 2009. – Вип. 12. – С. 210-216.

65. *Мамчуева Ф. Ю.* Формальные и неформальные политические практики современного политического процесса // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2013. – Выпуск № 5 (21). – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/formalnye-i-neformalnye-politicheskie-praktiki-sovremennogo-politicheskogo-protssesa>

66. *Марача В. Г.* Управление общественными изменениями: синтез рефлексивного и институционального подходов. // Журнал «Рефлексивные процессы и управление». – 2008. – Том 8. – № 2. – С. 44–65.

67. *Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К., Миронюк М. Г.* «Царь горы», или почему в посткоммунистических автократиях плохие институты // Полис. – 2013. – № 2. – Режим доступа: <http://politstudies.ru/arch/2013/2/10.htm>

68. *Мінаков М. А.* Модерн і революція в Україні: до питання про генеалогію Євромайдану // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 154: Філософія та релігієзнавство. – С. 45-53. – Режим доступа: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/3183/1/Minakov_Modern_i_revoliutsiia_v_Ukraini.pdf

69. *Михайленко М. В.* Истоки и метод институционализма [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/NPM_2006/Politologia/3_mihaylenkomv.doc.htm

70. *Михайлов С. Н.* Коррупция как объект политологического исследования // Соц.-гуманитар. знания. – 2008. – № 1. – С. 233–241.

71. *Мищенко С.* Политическая коррупция: Украинский диагноз. – Режим доступа: http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&material_id=43704&theid=7223

72. *Мовчан У. І., Работягова І. В.* Статусно-рольові особливості інституту президента на ринку влади // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 885: сер. «Питання політології», вип. 16. – С. 89-97.

73. *Никула Й.* Теория зависимости от траектории развития и постсоциалистический переход. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/text/16213439/>

74. *Обушина Н. І.* Модернізація – сучасний тренд розвитку суспільства / Н. І. Обушина // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”. – 2015. – Вип. 3(50). – С. 36-44.

75. *Петрухина М. А.* Конституционный дизайн и консолидация демократии в странах третьей волны демократизации // Политическая наука. – 2014. – № 1. – С. 69-93.

76. *Подвірна Н.* Вето-гравці як центри прийняття владних рішень в Україні: особливості 2007-2012 рр. // Освіта регіону. – 2013. – № 3. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1095>

77. *Подшивалкина В. И.* Трансформационные процессы в обществе: проблемы развития познавательных моделей. – Режим доступа: <http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/chtenia/2002.pdf>

78. *Політична модернізація в Україні: перспективи та ризики* // Наук. записки ін-ту політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2011. – № 6(56) (листопад-грудень). – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/img/scholarly/file/nz_56_60.pdf

79. *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності* / О. Г. Аркуша, С.О. Біла та інші. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.

80. *Полищук А. С.* Протогосударственное строительство и конституционный маятник в Украине // Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2015. – № 1(198). – Выпуск 33.

81. *Помигуев И. А.* Концепция вето-игроков: новый подход в изучении форм правления // Политическая наука. – 2014. – № 1. – С. 199-210. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1660732/>

82. Прокофьев А. В. Институциональные факторы трансформации политических режимов Грузии, Киргизии и Украины (нач. 2000-х годов) // Политэкс. – 2010. – № 2. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/699/30/>

83. Работягова И. В. Украинские политические партии: институты или субституты? // Ойкумена. – 2010. – Вып.7. – С. 100-106.

84. Работягова И. Сутність політичних партій у рамках політичного ринку України / Работягова И. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2015. – 17(912). – С. 107-113.

85. Рибій О. В. Критерії та інші орієнтири для аналізу рівня інституалізації партійної системи та політичних партій в Україні // Научные записки Института политических и этнонациональных исследований им. Кураса НАН Украины. – 2012. – № 3 (59). – 383 с. – Режим доступа: http://www.ipiend.gov.ua/img/scholarly/file/nz_59_62.pdf

86. Рибій О. В. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 34-42.

87. Рибій О. В. Основні фактори інституціонального розвитку та моделі процесів інституціональної зміни // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Політ. науки. – 2010. – Т. 108. – С. 7-11.

88. Рибій О. В. Природа трансформацій політичних інститутів // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5. – С. 82-89.

89. Рибій О. В. Специфіка підходів до вивчення політичних інститутів та їхньої динаміки у суспільних науках. – Режим доступа: www.nbu.gov.ua/portal/soc.../RYBIY.pdf

90. Рибій О. В. Трансформації політичних інститутів в Україні: проблеми, результати та потреби // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія „Питання політології”. – № 1007. – Режим доступа: http://www.philosophy.univer.kharkov.ua/ua/kafedra/staff_pol/visnuk/visnuk_2012_1007.pdf

91. Римаренко С. Ю. Трансформації соціокультурного простору України / С. Ю. Римаренко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вып. 114. – С. 361–366.

92. *Романюк А.* Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці // Вісн. Львів. ун-ту. – 2006. – Вип. 9. – С. 190-199.
93. *Рудик А.* Политическая коррупция в условиях современной демократии. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page7787.html>
94. *Рябчук М.* Інституційний дизайн для «сірої зони» // Часопис «Критика»: Рік XII, число 09 (131). – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/instytutsiynyy-dyzayn-dlya-siroyi-zony>
95. *Рябчук М.* Дві України: кінець амбівалентності? [Електронний ресурс] / М. Рябчук // Критика. – 2015. – Ч. 1–2 (207–208). – С. 2–12. – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/dvi-ukrayiny-kinets-ambivalentnosti>.
96. *Самброс А. С.* Політичний фамілізм: проблеми концептуалізації та внутрішні механізми феноменів / А. С. Самброс // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. – 2014. – № 1132, вип. 27. – С. 46-54.
97. *Самброс А. С.* Стратегії інституційної мінімізації впливу політичного фамілізму на політичний процес в Україні / А. С. Самброс // Науково-теоретичний альманах «Грані». – № 1 (129) січень 2016. – С. 53-58.
98. *Сарбаш К.* Специфіка гібридного політичного режиму: трансформаційні процеси в сучасній Україні / К. Сарбаш // Гілея. – 2014. – № 85. – С. 310-314.
99. *Степанова Н. Є., Мілюкова А. О.* Адаптація запозичених політичних інститутів: деякі питання теорії та пострадянської практики. // Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства: збірка наукових праць / [Ануфрієв Л. О. та інші]. – Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2013. – С. 5-32. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/5157/532.pdf;jsessionid=D56B2DA0E6F7EF37EE3688B6674AE27B?sequence=1>
100. *Суший О. В.* Глибинні рифи українського націєтворення: архетипна програма конфлікту / О. В. Суший // Проблеми політичної психології. – 2017. – № 5(19). – С. 103-121.

101. *Тарасов И. Н.* Выбор формы правления как институциональная проблема посткоммунизма: опыт стран Центрально-Восточной Европы. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/665/30/>
102. *Терин В. П.* Инверсия как реактивный тип общественного развития // *Полис.* – 2007. – № 6. – С. 146-152.
103. *Тімашова В. М.* Архітектоніка та соціологічний зміст політичної сфери: політичні інститути // *Гілея.* – 2016. – Вип. 104. – С. 186-189. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_104_53
104. *Ткачев Д. Ш.* Особенности функционирования институтов и социальных сетей в постсоветском пространстве // «Полис». – 2006. – № 1.
105. *Ткаченко Т.* Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // *Політичний менеджмент.* – 2007. – № 5. – С. 54–67.
106. *Уитмор С.* Авторитарная консолидация и народное сопротивление: размышляя о причинах «евромайдана». – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/4423>
107. *Україна: політичні стратегії модернізації:* зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К.: НІСД, 2011. – 328 с. – Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Ukraine-eb0e9.pdf>
108. *Фисун А.* Будущее украинской неопатримониальной демократии. – Режим доступа: <http://hvylyya.net/analytics/politics/budushhee-ukrainskoy-neopatrimonialnoy-demokratii.html>
109. *Фисун А. А.* К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация // *Политическая концептология.* – 2010. – № 4. – Режим доступа: http://wwwphilosophy.univer.kharkov.ua/ua/kafedra/staff_pol/books/fisun/fisun_politkonzeptologya.pdf
110. *Фісун О. А.* «Кольорові революції» на пострадянському просторі та шляхи трансформації неопатримоніальних режимів / О. А. Фісун // *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна “Питання політології”.* – 2007. – № 760. – С. 7-14.

111. *Фисун А.* Республика ради общего будущего: дилеммы украинского конституционного транзита // Ойкумена. – Харьков, 2010. – Вып. 7. – 256 с. – С. 137-148.

112. *Харитоновна О. Г.* Постсоветские конституции: только ли институты имеют значение? // Политическая наука. – 2014. – № 1. – С. 69-93.

113. *Хейл Г.* Демократия или автократия на марше? Цветные революции как нормальное развитие патронажного президентства. – Режим доступа: http://intelros.ru/pdf/prognosis2_07/Heyl.pdf

114. *Хейл Г.* Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. – 2008. – Том 12. – № 1: Выборы и политическая система. – С. 6-21. Режим доступа: <http://polit.ru/article/2008/05/26/hale/>

115. *Хелмке Г., Левитски С.* Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований // Прогнозис. – 2007. – № 2. – С. 188-211. – Режим доступа: http://intelros.ru/pdf/prognosis2_07/Helmke.pdf

116. *Хлопин А. Д.* Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек? / А. Д. Хлопин // Полис. – 2004. – № 6. – С. 6-15.

117. *Шабанов М.* Патримоніальний політичний режим та його відтворення: системні риси та специфіка / Михайло Шабанов // Вісник Львівського ун-ту. Серія філософ.-політолог. студій. 2017. – Вип. 3. – С. 159-165.

118. *Шаповаленко М. В.* Легітимація політичних інститутів України у контексті транзитних викликів / М. В. Шаповаленко // Політика і духовність в умовах глобальних викликів Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – С. 92-98.

119. *Щедрова Г. П.* Демократичні механізми регулювання політичної конкуренції / Г. П. Щедрова // Політикус. Науковий журнал. – 2015. – Вип. 2. – С. 20-25.

120. *Щедрова Г. П.* Інституціональна дисфункція політичної еліти в Україні / Г. П. Щедрова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 120. – С. 238-242.

121. *Щербак І.* Демократичні цінності населення України: структура і фактори / І. Щербак // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. – 2017.– № 1(8) – С. 66-67.

122. *Шкель С. Н.* Неформальные институты в политическом процессе постсоветских государств // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 12–7. – С. 1582-1585. – Режим доступа: www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=10005675

123. *Якушик В. М.* Конкуренція інтерпретацій природи соціально-політичних потрясінь в Україні в 2013–2015 рр. //Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. –2016. – Т. 186. – С. 43–53.

124. *D’Anieri, Paul J.* Understanding Ukrainian Politics/ Power, Politics and institutional Design. – Armonk (New York); London (England): M.E.Shapre. – 2007. – 297 p. (p. 12). – Режим доступа: <https://www.google.com.ua/search?q=D’Anieri,+Paul+J.+Understanding+Ukrainian+Politics&ei=Z9WXW-bSGMalsgHI7Z2YCg>

125. Tsebelis G. Veto Players: How Institutions Work. / G. Tsebelis. – Princeton University Press, 2002. – 320 p. Режим доступа : <https://www.twirpx.com/file/550404/>

Електронні інформаційні ресурси

1. Верховна рада України. Офіційний веб-сайт. – <http://portal.rada.gov.ua/>; http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/site/p_fractions (депутатські фракції)
2. Довідники про сучасну Україну. – <http://www.vlada.kiev.ua/>
3. Політики України. – <http://homopoliticus.com/>
4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – <http://www.nbuv.gov.ua/>
5. Научная электронная библиотека eLIBRARY.RU. – <http://elibrary.ru/>
6. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України. – <http://www.niss.gov.ua/>

7. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. - www.razumkov.org.ua/
8. Урядовий портал. – <http://www.kmu.gov.ua/>

Навчальне видання

**Мілюкова Анастасія Олександрівна,
Степанова Наталя Євгенівна**

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для забезпечення самостійної роботи студентів
усіх форм навчання (за напрямом 052 – політологія)

В авторській редакції

Підп. до друку 14.11.2018. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 7.21. Тираж 20 пр.

Зам. № 1821.

**Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова**

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua